



T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRK- İSLAM SANATLARI BİLİM DALI

GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN BURSA HANLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fikret ALKAN

BURSA-2019



T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRK- İSLAM SANATLARI BİLİM DALI

GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN BURSA HANLARI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

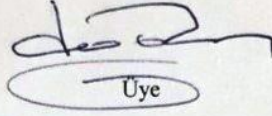
Fikret ALKAN

Danışman:
Dr. Öğretim Üyesi Doğan YAVAŞ

BURSA-2019

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Sanat Tarihi Anabilim / ~~Ana sanat Dalı~~, Türk-İslam Sanatı Bilim Dalı'nda 701649003 numaralı Fikret Alkan'ın hazırladığı "Günümüze Ulaşmayan Bursa Hanları" konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 01/07/ 2019 günü 10.00 - 11.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/~~çalışmasının~~ (başarılı / ~~başarısız~~) olduğuna (oybirliği / ~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.



(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

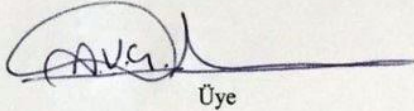
Uludağ Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Doğan YAVAŞ



Uludağ Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Sezai SEVİM



Üye

İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU

01 /07/ 2019



Scanned with
CamScanner



SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 24/06/2019

Tez Başlığı / Konusu: GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN BURSA HANLARI

Günümüzde yer almayan, ancak Osmanlı Dönemi'nde inşa edilerek kullanılmış, çeşitli sebeplerle yıkılmış Bursa hanla araştırılmıştır.

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşa toplam 135 sayfalık kısmına ilişkin, 24/06/2019 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programında (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 46 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulan Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kab ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

24/06/201

İmz

Dr. Öğretim Üye:

Doğan YAVA

Adı Soyadı : Fikret ALKAN

Öğrenci No: 701649003

Ana Bilim Dalı : Sanat Tarihi

Program : Türk-İslam Sanatları

Statü: Öğrenci



**SOCIAL SCIENCE INSTITUTE
MASTER/DOCTORATE THESIS ORIGINATILY REPORT**

**BURSA ULUDAG UNIVERSTY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE
TO THE DEPARTMENT OF THE ART HISTORY**

DATE: 24/06/2019

Thesis Title / Topic : BURSA KHANS NOT ABLE TO EXIST TODAY

Bursa khans, which were not used today but were built and used in the Ottoman period and destroyed for various reasons, were investigated.

According to the originality report obtained myself using the Turnitin plagiarism detection software and t applying the filtering options stated below on 2406/2019 for the total of 135 pages including the a) Title Page, l Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of n thesis is 4.2%.

Filtering options applied:

1. Bibliography excluded
2. Quotes excluded
3. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Uludag University Social Science Institute Guidelines for Obtaining and Usir Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thes does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I acce; all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

24/06/201
Doğan YAVA

Name-Surname: Fikret ALKAN

Student No: 701649003

Department : Art History

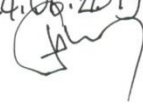
Program : Master

Status : Student

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Günümüze Ulaşmayan Bursa Hanları” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

24.06.2019


Adı Soyadı : Fikret ALKAN

Öğrenci No : 701649003

Anabilim Dalı : Sanat Tarihi

Programı : Yüksek Lisans

Statüsü : Öğrenci

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Fikret ALKAN
Üniversite : Uludag Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Sanat Tarihi
Bilim Dalı : Türk-İslam Sanatı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı : xvii+135
Mezuniyet Tarihi : .../.../2019
Tez Danışmanı : Dr. Öğretim Üyesi Doğan YAVAŞ

GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN BURSA HANLARI

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda, ilk başkent olan Bursa, şehircilik imarı konusunda da diğer Osmanlı kentlerine de örnek olmuştur. Bu kapsamda, Bursa'da İslam geleneğine uygun vakıflar inşa edilmiştir. Vakıflara gelir getirmesi amacıyla oluşturulan yapılar arasında hanlar da bulunmaktadır. Hanlar, kuruluş döneminde genellikle iki katlı, açık avlulu, avlunun çevresi dört yönden revaklarla çevrilidir. Kuruldukları dönemden sonra hanların adları çoğunlukla, içinde satılan malın adıyla isimlendirildi. Bursa'daki en ünlü hanlar ise Koza Hanı ve Pirinç Hanı'dır.

Kuruluş ve Yükselme Dönemleri boyunca Bursa'da çok sayıda inşa edilen han, vakıfların akarları arasında yer almıştır. Bu hanlar, 17. yüzyıla değin Bursa'nın dünyaca ünlü bir ipek ve ticaret merkezi olmasına katkıda bulunmuşlardır. 17. yüzyıl sonrasında devlet içinde oluşan düzen bozukluğu ekonomiyi de etkilemiştir. 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren modernleşme çabaları ise hanların etkilerini yitirmelerine neden olmuştur. Bu süreçte şehirde modernleşme adına açılan yeni caddeler ve 1855 depreminin yıkıcı etkileri ile hanların birçoğu kullanım dışı kalmıştır.

Bu yüzyıldan sonra ise Bursa'da yer alan şehir içi hanları işlev değiştirerek, vakıflardan bağımsız, konaklama amaçlı ucuz oteller olarak anılmışlardır.

Bu çalışmada, günümüze ulaşmayan vakıf hanlarının konumları, işlevleri, tipolojileri, inşa ve yıkılma nedenleri belgelerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler:
Bursa, Han, Ekonomi, Osmanlı, Vakıf

ABSTRACT

Name and Surname : Fikret ALKAN
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institute
Field : Art History
Branch : Turkish-Islamic Arts
Degree Awarded : Master
Page Number : xvii+135
Degree Date : .../.../2019
Supervisor : Dr. Faculty Member Dogan YAVAS

BURSA KHANS NOT ABLE TO EXIST TODAY

Bursa, which was the first capital in the foundation of the Ottoman State, also became a model for the other Ottoman cities regarding urban reconstruction. In this context, suitable foundations for Islamic tradition were built in Bursa. Khans were also included among the structures that were designed to bring in come to foundations. Khans generally two floors in the establishment period had open courtyard that were surrounded by porches in the four directions. Khans were named mostly the goods sold in it, after the establishment period. The most famous Khans are Koza Khan and Pirinc Khan in Bursa.

The Khan, which was mostly built during the Establishment and Rise Periods in Bursa, was among the in comes of the foundations. Until the 17th century, these Khans contributed to Bursa becoming a world-famous silk and trade center. In the post-17th century, the disorder in the state affected the economy. Especially, in the second half of the nineteenth century, modernization efforts caused the khans to lose their influence. In this process, then ew streets opened in the name of modernization in the city and the destructive effects of the earthquake of 1855, many of the khans remained out of use.

After that century, the inner city Khans located in Bursa changed their functions and they were called as cheap hotels for accommodation independently foundations.

In this study, the locations, functions, typologies, construction and collapse reasons of the foundation khans that have not survived today are tried to be explained with the documents.

Keywords:

Bursa, Khan, Economy, Ottoman, Foundation

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin doğduğu Bursa kentine ait bir çalışmada bulunmak, bu şehirde doğup büyüyen bir kişi olarak, oldukça gurur verici. Çalışmamızda kentin sosyal ve ekonomik yapılarından hanları konu alırken, kuruluş döneminden başlayarak kenti tekrar gözden geçirme olanağı sağlayan ve tezimin tüm aşamalarında bilgilerini ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam, Dr. Öğretim Üyesi Doğan Yavaş'a öncelikle büyük bir teşekkür etmek isterim.

Çalışmamın oluşmasında, kendi arşivini açarak bilgilerini paylaşan, birlikte yeni arşiv belgelerini yorumladığımız ve Bursa için çok değerli çalışmaları bulunan Raif Kaplanoğlu'na da özel bir teşekkürde bulunmak isterim.

Uludağ Üniversitesi ve Bursa Büyükşehir Belediyesi Kütüphanelerinde araştırma yaparken, samimiyetle desteklerini esirgemeyen kütüphane personeli dostlarıma; konuya ilişkin benden önceki yıllarda yaptıkları çalışmalar ve yorumlar ile paylaştıkları bilgilerle katkı sağlayan Rahmi Dede ve diğer hocalarıma; çalışmam sırasında sabırla beni destekledikleri için, başta İlker Gürkan, Sibel Gök ve tüm ofis arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, çalışmamın tamamlanmasını benim kadar büyük bir heyecanla, aşama aşama takip ederek destek olan aileme de teşekkür ederim.

Fikret ALKAN
Bursa-2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iv
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU	v
YEMİN METNİ	viii
ÖZET	ix
ABSTRACT	x
ÖNSÖZ	xi
İÇİNDEKİLER	xii
ŞEKİL LİSTESİ.....	xiv
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR TİCARET YAPISI: HAN

1.1. TİCARETİN YAPISAL İHTİYAÇLARI.....	5
1.2. OSMANLI ŞEHİRCİLİĞİNDE HAN YAPILARI VE ŞEHİR İÇİ HANLARI	9

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA OSMANLI DÖNEMİ TİCARET DÖNGÜSÜ VE HANYAPILARININ ROLÜ

2.1. 17. YÜZYILA KADAR BURSA KENTİNDEKİ HAN YAPILARI VE TİCARİ İŞLETİMLERİ.....	15
2.2. 17. YÜZYIL SONRASINDA SİSTEMİN BOZULMASI VE HANLARIN İŞLEYİŞİ	26
2.3.19. YÜZYILDA ŞEHRİN DEĞİŞİMİ VE HANLARIN İŞLEVİ.....	28

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN BURSA HANLARI

3.1.KAPAN HANI.....	32
3.2.ESKİ-YENİ HAN	35
3.3.DOĞANGÖZÜ HANI	37
3.4.BÜYÜK ZEYTİN HANI.....	39
3.5.KÜÇÜK ZEYTİN HANI.....	40
3.6.TAHTAKALE HANI.....	41
3.7. NALBUR HANI	43

3.8. BEZİR HANI	44
3.9. KARACABEY HANI.....	47
3.10. İVAZPAŞA HANI.....	49
3.11. KANBER HANI	51
3.12. KATIR HANI	53
3.13. MOLLA HÜSREV HANI	55
3.14. PÂYGÂH	56
3.15. YEŞİL HANI	57
3.16. KUŞBAZLAR HANI.....	58
3.17. GALLE HANI.....	59
3.18. DAVUTPAŞA HANI	63
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	64
KAYNAKÇA	68
ŞEKİLLER	78
EK-1 (HARİTALAR)	126
EK-2 (HANLAR LİSTESİ)	134

ŞEKİL LİSTESİ

ŞEKİL 1: Osmanlı Çarşısında Esnaf Gruplarının Dağılımı (Oğuz Ceylan Doktora Tezinden).....	78
ŞEKİL 2: Bursa Çarşısının Gelişimi (Rahmi Dede Arşivi).	79
ŞEKİL 3: Bursa Çarşısı ve Hanlar Bölgesi (Bursa Vakıf Kültürü Müzesi Arşivi).....	80
ŞEKİL 4: Balıkpazarı’nda 64 odalı Balibey Hanı’na İlişkin Belge.....	81
ŞEKİL 5: Han ve Otel İşletmecileri Adına Verilen Dilekçe.....	82
ŞEKİL 6: Han ve Otel İşletmecileri Adına Verilen Dilekçe.....	83
ŞEKİL 7: 24 Şubat 1914 Tarihli Ertuğrul Gazetesi	83
ŞEKİL 8: Gökmen-zâde Seyyid el Hâcî Hüseyin Rıfat Efendî Bursavî, İşaret-numa, Adlı Eserinde Hanların Durumunu Yazan Sayfa	84
ŞEKİL 9: Albert Gabriel’in Haritasında Hanlar Bölgesi (Bir Türk Başkenti BursaEserinden).....	85
ŞEKİL 10: Kapan Hanı Zemin Kat Planı (BKVKBK Arşivi)	86
ŞEKİL 11: Günümüzde Kapan Hanı Girişi	86
ŞEKİL 12: Günümüzde Kapan Hanı’nın Atatürk Caddesi Üzerindeki Cephe Görünümü	87
ŞEKİL 13: Günümüzde Kapan Hanı’nın İç Kısımında Duvar Örgüsü	88
ŞEKİL 14: Günümüzde Kapan Hanı’nın Saçaklı Kısım	89
ŞEKİL 15: Eski-Yeni Han Timurtaş Paşa Soyundan Olduğuna Dair Belge	89
ŞEKİL 16: Eski-Yeni Han Islahhane’ye Terk Edildiğine Dair Belge	90
ŞEKİL 17: Suphi Bey Haritası Üzerinde Eski Yeni Han’ın Durumu (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi).....	90
ŞEKİL 18: Günümüzde Eski Yeni Han’ın Bulunduğu Bölge	91
ŞEKİL 19: Doğangözü Hanı’nda Çıkan Yangın İle İlgili Belge	91
ŞEKİL 20: Zeytin Hanlarının Bulunduğu Günümüzdeki Sayılğan Pasajı’nın Görünümü	92
ŞEKİL 21: 3 Temmuz 1919 tarihli Gazete (Raif Kaplanoğlu Arşivi)	92
ŞEKİL 22: Tahtakale Hanı’ndan Eski Bir Görüntü (Raif Kaplanoğlu Arşivi).....	93
ŞEKİL 23: Tahtakale Hanı’ndan Eski Bir Görüntü, 1946 (Bedri Yalman Arşivi, Kaynak Raif Kaplanoğlu)	94
ŞEKİL 24: Hanın Güneydoğu Yönünden Güney Yönüne Dönen Alt Kat Hücreleri	95

ŞEKİL 25: Hanın Günümüzde Dükkân Olarak Kullanılan Hücreleri	96
ŞEKİL 26: Hanın İkinci Katı ve Günümüzdeki Tahtakale Pazarı	97
ŞEKİL 27: Bezir Hanı İsmiyle Yazılı Belge.....	98
ŞEKİL28: Lala Şahin Paşa Vakfı' ndan Tuzpazarı'nda Kain Demirhanı' nı Gösterir Belge	99
ŞEKİL 29: Suphi Bey Haritasında Demir Hanı	100
ŞEKİL30: Günümüzde Tuz Pazarı Hava Fotoğrafı (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi).	100
ŞEKİL 31: Yıkık Haldeki Karacabey Han'a Ait Belge.	101
ŞEKİL 32: İvaz Paşa Vakfı'ndan Akarlara Ait Yerleri Tarif Eden Belge.....	102
ŞEKİL 33: Kanberler Camii, Mektebi ve Civarındaki Hanenin Tamirini Gösteren Belge	103
ŞEKİL 34: Kanberler Hanı' na Ait Duvar Kalıntısı 1990' lı Yıllar (Rair Kaplanoğlu Arşivi)	104
ŞEKİL 35: Günümüzde Kanberler Hanı'na Ait Duvar Kalıntısı.....	105
ŞEKİL 36: Günümüzde Kanberler Hanı'na Ait Duvar Kalıntısı.....	105
ŞEKİL 37: Suphi Bey Haritası'nda Hanın Konumu.....	106
ŞEKİL 38: Günümüzde Katır Han İle Fidan Hanı Arası	106
ŞEKİL 39: Günümüzde Katır Han İle Fidan Hanı Arasında Kemer İzi	107
ŞEKİL 40: Katır Hanı İle Fidan Hanı'nın Yakınlığı Hakkındaki Belge.....	107
ŞEKİL 41: Kuşbazlar Hanı'nın Tavukpazarı'nda Olduğuna Dair Belge	108
ŞEKİL 42: Galle Hanı Tamiratına Dair Belge.....	108
ŞEKİL 43: Tahıl Pazarı'nda Ali Paşa Hanı'na Ait Belge.....	109
ŞEKİL 44: Tahıl Hanı ve Kapan Hanı Hakkında Kiraların Toplanması ile İlgili Belge	109
ŞEKİL 45: Suphi Bey Haritasında Tahıl Hanı.....	110
ŞEKİL 46: Günümüzde Galle Han'ın Kuzey Bölümü	111
ŞEKİL 47: Günümüzde Galle Han'ın Güney Bölümü	112
ŞEKİL48: Galle Hanı, İnönü Caddesi Cephe Sağıklaştırma Projesi (Osmangazi Belediyesi Arşivi).....	113
ŞEKİL 49: Abdal Tahıl Deposu (Osmangazi Belediyesi Arşivi)	113
ŞEKİL 50: Galle Han Arazisinde Ayakta Kalmayı Başarabilmiş Kemer	114

ŞEKİL 51: Galle Han'dan Kalan Kuzey Kemerleri.....	115
ŞEKİL 52: Galle Han'dan Kalan Kubbe'nin Yarısı	115
ŞEKİL 53: Galle Han Alt Kat Hücreleri Görünümü.....	116
ŞEKİL 54: Kemal Bengü Tarafından Çizilen Restitüsyon 1967 (Kaynak Şermin Çakıcı)	117
ŞEKİL 55: 1862 Restitüsyon, (Kaynak: Sermin Çakıcı)	118
ŞEKİL 56: 1922-1933 Restitüsyon, (Kaynak: Sermin Çakıcı).....	118
ŞEKİL 57: 2007 Restitüsyon, (Kaynak: Sermin Çakıcı)	119
ŞEKİL 58: Galle Han'ın Kuzey Yarısı Otopark Olarak Kullanılan Bölüm	119
ŞEKİL 59: Bursa'da Zahire Dükkânları (Kaynak: Raif Kaplanoğlu).....	120
ŞEKİL 60: Günümüzde Galle Han Çevresinde Yer Alan Zahire Dükkânları	120
ŞEKİL 61: Galle Han Genel Görünüm (Osmangazi Belediyesi Arşivi)	121
ŞEKİL 62: Galle Hanı Kuzey Bölümü 1990'lı Yıllar (Raif Kaplanoğlu Arşivi)	121
ŞEKİL 63: Yeni Tahtakale Adı Geçen Belge	122
ŞEKİL 64: Restorasyon Öncesi Davutpaşa Hanı (Raif Kaplanoğlu Arşivi)	122
ŞEKİL 65: Günümüzde Davutpaşa Hanı Genel Görünümü	123
ŞEKİL 66: Davutpaşa Hamamı ve Hanı'nın Genel Görünümü.....	124
ŞEKİL 67: Günümüz Restorasyonu ile Davutpaşa Hanı	125

KISALTMALAR

Adı geçen eser	a.g.e.
Adı geçen makale	a.g.m.
Aynı yer	a. yer
Baskı	b.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi	BOA
Bursa Defteri	BURDEF
Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu	BKVKBK
Bursa Şer'îye Sicilleri	BŞS
Çeviren	Çev
Editör	H
Hicri	İ.T.Ü.
İstanbul Teknik Üniversitesi	İ.T.Ü.
Karayolları Genel Müdürlüğü	KGM
kg	kilogram
M	Miladi
Milattan Önce	M.Ö.
Millî Eğitim Bakanlığı	M.E.B
Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi	OTAM
Türk Dil Kurumu	TDK
Türk Eğitim Derneği	T.E.D.
Türk Tarih Kurumu	TTK
Türkiye Diyanet Vakfı	TDV
Sayfa	s.
Sayfa Sayısı	ss.
Şekil	şek.
ve benzeri	vb.

GİRİŞ

Dünyada üretimin başlangıcı ile birlikte, ürün fazlasının el değiştirmesiyle oluşan alış-veriş kavramı, beraberinde çeşitli ihtiyaçları da doğurmuştur. Yüzyıllar içinde malın el değiştirmesi, uluslararası boyutlara ulaştığında önce şehir içi, sonrasında ise şehir dışı ticari yapılar oluşturulmuş ve ticaret belirli kurallara bağlanmıştır. Bu doğrultuda inşa edilen yapı tipi olan hanlar, Bursa'da halen ticari amaçlarla işlevlerini sürdürmektedir.

Anadolu topraklarında farklı kültürlerde farklı isimlerle, kimi zaman ilk inşa edildiği yapı tipinin işlev değiştirmesiyle ticari karakter kazanan han yapıları, Osmanlı İmparatorluğu'nda şehir içi hanları olarak ilk örneklerini Bursa'da vermeye başlamıştır.

Bursa'da inşa edilen han yapılarından bazıları günümüze ulaşmış, bir kısmı ise çeşitli nedenlerden dolayı yıkılmış ya da kullanılamaz durumda kalmıştır. Çalışmamızda günümüze ulaşmayan hanlar, tespit edildiği kadarıyla tarihçeleri, yıkılma nedenleri ve mimari özelliklerinin araştırılması amaçlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin şehir sisteminde ortaya çıkan kamusal ticaret yapıların bir parçası olarak şehir içi hanları, Bursa'da günümüzde aktif olarak kullanılarak, kentin tarihi dokusunun yaşayan bir ögesi olmayı sürdürmektedir. Buna rağmen şehir içi han yapılarının yeterince araştırılmamış bir konu olduğu çeşitli araştırmacılar tarafından da dile getirilmektedir¹.

Şehir içi han yapılarını konu edinen yayınlar, özellikle Bursa için araştırmaları olan hocalarımızın 1930-1980 arası dönemde verdikleri eserlerdir. Halil İnalçık, Ekrem Hakkı Ayverdi, Kazım Baykal, Albert Gabriel, Fahri Dalsar Özer Ergenç, gibi isimler, Bursa tarihi ve eserlerinin yazıldığı çalışmalarında hanlara, kitap bölümü olarak yer vermişler ya da bu bilgileri, ticaret-çarşı gibi anlatımların içinde aktarmışlardır. Yayınlanan kitaplar içinde Kamil Kepecioğlu'na ait 1934 tarihli Bursa Hanları isimli broşür yayın, Bursa hanları özelinde çıkarılmış bilinen en eski Türkçe kaynaktır. 2000 yılında ise Ramiz Dara'nın editörlüğünü yaptığı Tarihte Bursa Hanları isimli kolektif bir kitap çıkarılmış, bu yayında hanlar sosyal, kültürel, mimari, coğrafi konum gibi birçok

¹Bozkurt Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi Hanları: Plan Tasarımı İle Cephe ve Malzeme Özellikleri" *Sanat Tarihi Dergisi*, C.7, S.7, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, (1994), s.1

yönden ele alınmıştır. Bahsettiğimiz, han yapılarına özel ya da Bursa tarihi ve eserlerini içeren yayınlar, öncelikli olarak incelenmiştir.

Hanlar ile ilgili tez çalışmaları ise Bursa Tarihi Çarşı ve Hanlar Bölgesi'nin oluşumu ve değişimi ile ilgilidir. Bu bağlamda mimarlık özelinde rölöve-restorasyon önerilerini içeren tezler de bulunmaktadır. Bu çalışmalarda da daha çok günümüze ulaşan anıtsal mimari ele alınmıştır. Oysa Osmanlı Bursa'sında yüzyıllar içinde değişime uğramış, izleri kalmış ya da tamamen yok olmuş yapı sayısı oldukça fazladır. Bu yapıların varlığı bilinmekle birlikte, araştırmalarda yeterince yer tutmamaktadır. Çalışmamızın bir amacı da Bursa han yapıları içinde, tespit edilen tüm yapıları tek kaynakta toplayabilmektir.

Osmanlı Devleti'nin kurucu başkenti Bursa'ya ait yapıların ilk örnekleri, aynı zamanda yüzyıllar içinde üç kıtaya yayılmış bir imparatorluğun da sanatsal ilk örnekleridir. Dolayısıyla coğrafi olarak Bursa üzerinde çalışmak konunun dönemsel sınırlarının da belirlenmesinde etkili olmuştur. Konuyu dönemsel olarak sınırlandırmak yerine, çerçevesini bölgesel olarak çizerken, ticari yapıların kronolojik gelişimi, farklı kültürler içindeki benzer işlevli örnekleri de içeriğe dâhil edilmiştir.

Han yapıları vakıf sistemi içinde oluşan yapılardır. Ancak yüzyıllar içinde hanların vakıf amaçlı değil, otel hizmeti veren, ticari konaklama yapılarına dönüştüğü görülmektedir. Bu yapılar, tezimizin içeriğinde yer almamaktadır. Ayrıca 2004 yılından bu yana yerel yönetimler ve diğer kamu kurumlarının Bursa tarihini yeniden ortaya çıkarmak amacıyla yaptığı restorasyonlar sonunda ayağa kaldırılan hanlar da “günümüze ulaşmayan hanlar” başlığının dışında bırakılmıştır.

Bu tezin oluşturulmasında başlangıç noktası, konuya ilişkin önceki yıllarda yapılan tespitleri elde etmek olmuştur. İstanbul'da bulunan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'ndeki Bursa'ya ait belgeler ise birincil kaynakları teşkil etmektedir. Bursa Büyükşehir Belediyesi Kütüphaneleri Bursa Belgeliği arşivinde yer alan yayınlar, haritalar ve şer'îye sicillerinden toplanan bilgilerden günümüze ulaşmayan han yapıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kaynaklarda yapıların şehir içindeki coğrafi konumlarını öğrenmek mümkün olabilmektedir.

Bursa han araştırmalarında karşılaştığımız bir sorun, aynı hanın yüzyıllar içinde farklı isimler almasından kaynaklanmaktadır. İçinde satıldığı ürünler de bir hana isim verebilmekte, vakfın sahibinin adı da hana bir isim verilirken etkili olabilmektedir. Bu nedenle, hanlar dönem dönem yazılı kaynaklara farklı isimlerle kaydedilmiştir. Bu durum da karışıklığa sebep olmaktadır.

Söz konusu hanlar, vakıf yapılarıdır. Vakfiyelerde yapıların kuruluşları, şartları ve kullanım amaçları yer almaktadır. Bu nedenle vakfiyeler diğer önemli bir kaynaktır. Hanlar, vakıflara gelir getirici akarlar olarak, ticaret amaçlı kullanıldığından, özellikle Bursa ekonomisi ve ticaret bölgesine ilişkin çalışmalardan, hangi hanın ne amaçla Osmanlı ekonomik sistemine katıldığđ ve günümüze olan etkileri değeriendirilmiştir.

Bursa şehri, özellikle doğal afetler sonucu tahribata uğramıştır. Özellikle 1855 yılında meydana gelen büyük deprem ve artçıları, hanları tamire muhtaç duruma getirmiştir. Devlet, bu konuda oluşan hasarı da raporlar halinde kayıt altına almıştır. Bu yapıların keşif ve tamirat belgelerinde hanların fiziki değeriimleri, varsa ek yapıları hakkında bilgi bulunmaktadır.

Bursa'yı gezen seyyahların notları, şehrin durumu ve yapıları ile ilgili bilgiler içermektedir. Çoğu seyyah, Bursa han yapılarını anlatırken Koza Hanı ve Pirinç Hanı gibi ünlü yapılarından söz etmektedirler. Başta Evliya Çelebi ve İbn-i Batuta Bursa'yı anlatımlarında şehir yaşamı konusunda fikir vermektedirler. Sosyal tarih alanında önemli çalışmalarda bulunan Lowry hocamız ve son dönemde seyyahların Bursa'yı anlatışını detaylı bir biçimde inceleyen doktora tezi ile Fahri Yıldırım'ın yazdıkları, günümüze ulaşmayan hanlar ve şehrin durumu konusunda çalışmamızda yer edinmişlerdir.

Bursa kent tarihi konusunda önemli çalışmaları bulunan, araştırmacı–yazar Raif Kaplanoğlu, bu tezin oluşturulmasında en büyük desteği veren isimlerdendir. şehir araştırmaları ve nüfus defterleri ile ilgili çalışmaları ve şahsi arşivinde yer alan belge ve fotoğraflar da araştırmamızda kullanılmıştır. Raif Kaplanoğlu arşivinde yer alan, hanların yıkılışı ya da satışında çıkan Osmanlı Dönemi gazete ilanlarını da inceleme fırsatı yakalanmıştır.

Çalışmamızın oluşturulduğu bir yıllık süre içerisinde, araştırmamız kapsamına giren han yapılarının yerinde tespiti adına, saha araştırması yapılmıştır. Bu kapsamda, varlığını belgelerde tespit edebildiğimiz hanlar için, yazılanlarda işaret edilen bölgeler taranmıştır. Hanlardan geriye kalanlar bulunmuş, günümüze iz bırakmayan yapıların ise yerleri belli edilmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ticaretin yapısal ihtiyaçları, İslam Dünyası'nda ticari yapıların oluşumları ile han yapılarının ortaya çıkışı ele alınmıştır. İkinci bölümde Osmanlı Dönemi'nde, Bursa'da, han yapılarının kuruluşları, işleyişleri, Osmanlı ticari ve ekonomik sistemi konularında bilgiler verilmiştir. Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu 17. yüzyıla değin oluşan sistem ve işleyişi bir alt başlıkta incelenirken, bu sistemin bozuluşu ve 19. yüzyıl sonrasında Osmanlı Modernleşmesi nedeniyle hanların değişen durumları diğer bir alt başlığın konusudur. Üçüncü ve son bölümde ise tezimizin araştırma nedenini belirleyen, günümüze ulaşmayan Bursa han yapıları ve bunlar hakkında edindiğimiz bilgiler ve arşivler yer almaktadır. Ayrıca hanlar, kendilerine ait bilgilerle listelenerek sunulmuştur. Kaynakça ve görseller tezimizin sonunda bulunmaktadır.

Tezimizin asıl amacı, Bursa'nın değerlerine ait yapılan çalışmalara katkıda bulunmaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TİCARETİN YAPISAL İHTİYAÇLARI

1.1.TİCARETİN YAPISAL İHTİYAÇLARI

İnsanlığın yerleşik yaşama geçtiği Neolitik Devrim'den² bu yana yerleşik yaşamda üretim devam etmektedir. Mezopotamya'da sulama sistemlerinin gelişmesi verimin artmasına neden olmuş, verim artışı da ürün fazlasını doğurmuştur. Ortaya çıkan ürün fazlasının pazarlanması da esnaf, tüccar gibi yeni meslekleri ortaya çıkarmıştır³.

Ticaret, sözlükte:“Ürün, mal vb. alım satımı”⁴ ya da daha geniş terim anlamıyla: “Kâr sağlamak amacıyla para ya da mal karşılığı yapılan alım satım işi”⁵ olarak tanımlanmıştır. Kelimenin kökeni Arapça'ya Aramice'den geçmiş, bu dilde tiggârâ ve tâgûrtâ şekillerinde, Akadça'da ise ticareti gerçekleştiren kişi tacir, ithalatçı, acente anlamlarıyla t/damk/gâru ve Sümerce'de damgâr kelimeleriyle de ilişkilidir⁶. Anadolu'da meslek olarak ticaretin oluşması M.Ö. 2. binde Asur Ticaret Kolonileri Çağı ile başlamış ve sonraki yüzyıllarda Mısır ve Yahudi Kavimlerini geride bırakacak kadar gelişmiştir⁷.

“Hiçbir uygarlıkta, kent yaşamı, ticaret ve sanayiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Ne antik çağda ne de modern zamanlarda bu kuralın dışında kalan bir durum olmamıştır⁸”. Henri Pirenne, üretim ve ticaretin kentlerin gelişmesinde ne denli önemli olduğunu şu şekilde vurgulamıştır: Kentlerin küçük köyler görünümünden çıkarak şehirleşmesinin sonucunda oluşturduğu kentsel ortak alanlar, çeşitli sosyal paylaşımların yapıldığı yerler olduğu kadar, ticari alış-verişin de yapıldığı çarşı, pazar

²Childe, insanoğlunun avcı-toplayıcı yaşam tarzından yerleşik yaşama geçişini, yani Neolitik Çağ'ı “Neolitik Devrim” olarak adlandırmıştır. Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*, 8. b., İstanbul: Varlık Yayınları, 2006, s.49.

³ Kenan Mortan, Ender Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, 2.b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.3.

⁴ “Ticaret” TDK Türkçe Büyük Sözlük,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bf30be57447d7.08488674 (26.08.2018)

⁵ “Ticaret”, <http://www.tubaterim.gov.tr/> (26.08.2018)

⁶ Cengiz Kallek, “Ticaret”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ticaret#1> (26.08.2018)

⁷Kenan Mortan, Küçükerman, a.g.e.,s.4.

⁸Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, çev: Şadan Karadeniz, 13. b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 99.

gibi özel mekânların yapılmasını da sağlamıştır⁹. Çünkü insanın sosyal yaşamı içinde ihtiyaçlarını karşılayabilmesinin en kolay yollarından biri, satın alımlar ve/veya değiş-tokuşun yapılabilmesiydi. Yunan “çarşı”sı agora, Roma ve Bizans’ın büyük forum yapıları önemli sosyalleşme ve alış-veriş mekânlarıydı¹⁰.

Ticari yaşam, kentlerin gelişmesiyle uluslararası boyutlara çıktığında ticaretin de güvenliği sağlanmalıydı. Genellikle öncelikle kentlerin güvenliğini sağlayan yol üstü yapıları, zamanla, imparatorlukların hâkimiyetlerinde güven kazanarak ticari yapıya dönüşmüş ya da hem askeri hem ticari niteliklerle kullanılmışlardır.

Ribatlar yol üzerinde güvenlik amacıyla kurulmuş, kale benzeri, kerpiç, tuğla veya taş yapılardır¹¹. Kökeni 8. yüzyılda Abbasi Devri’ne kadar giden¹², Türk Devletleri’nde de kullanılmış olan, savunma amaçlı ribat yapıları için han mimarisinin ilkel şeklini oluşturmuştur diyebiliriz. Ribat, Arapça’da bağ bağlama anlamındadır. Fuat Köprülü Endülüs Medeniyeti’nden İspanyolca’ya ribato şeklinde aktarılmış kelimenin aynı anlamda kullanıldığını bildirmiştir¹³. Kur’an-ı Kerim’de “Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın” mealinde geçen “ve minribâti el hayli” kelimelerinin “kâfirlerle cihada hazır bulunan süvarilerin atlarını bağlayacak yer” anlamıyla, ribatların dini yaymak amacıyla yapılan cihat anlayışına hizmet eden askeri üstler oldukları çıkarımını yapmak mümkün görünmektedir¹⁴.

Ribatlar, bir avlu çevresinde sıralı depo, ahır, mescit gibi öğelerin yer aldığı mekânlar içerirler. Giriş kapıları tektir ve minare olarak da kullanılan gözetleme kulelerini barındırırlar. Planları bakımından Orta Asya’da görülen dört eyvanlı ev mimarisidir¹⁵. Giderleri vakıflar tarafından karşılanır ve sürekli hazır askeri kuvvet bulundurmak amacına hizmet eder¹⁶.

⁹ Rahmi Dede, *Bursa Tarihi Kapalı Çarşıda Kentsel Dış Mekân Organizasyonu Açısından Analitik Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2010, s.30.

¹⁰Dede; a.g.e, s.32.

¹¹Gönül Güreşsever, *Osmanlı Devri Kervansarayları ve Menzil Hanları*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1974, s.3.

¹²Güreşsever; a. yer.

¹³Selami Sönmez, “Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)”, *Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 15, (2007), s. 273.

¹⁴Enfal,8/60, Sönmez, a. yer.

¹⁵Ali Baş, *Beylikler Dönemi Hanları*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989, s.21.

¹⁶Güreşsever; a. yer.

Bu yapılar Maverâünnehir’de 10. yüzyıldan önce Türk akınlarına karşı savunma amaçlı yapılar olarak inşa edilmiştir. Ribat kullanımı Gazneliler, Karahanlılar ve Büyük Selçuklularda da devam etmiştir. Devletlerin sınırlarının genişlemesiyle ribatlar, yol üstü güvenliği dışında, dervişlerin ya da tekkelerin de ikamet ettiği, misafirlerin ya da tüccarların konakladığı yapılar olmuşlardır¹⁷. Ömer Lütfü Barkan, dervişleri İslam dininin şövalye ve misyonerleri olarak tanımlar¹⁸. Bu benzetmeye göre dervişlerin yol üstü unsurlardaki görevlerini de öğrenmiş olmaktadır.

Anadolu’nun coğrafi konum avantajı ile ekonomik gücünün farkına varan Selçuklu Sultanları II. Kılıçaslan’dan itibaren ticaretin güçlenmesi adına adımlar atmışlardır. Ege ve Akdeniz limanlarına Müslüman nüfus yerleştirilmiş¹⁹, kervan yollarının güvenliği ve tüccarlara olası zararlarına karşılık devlet garantisi verilerek ticaret teşvik edilmiştir²⁰.

Selçuklu Devleti başlangıçta pazar ya da panayırlar²¹ şeklinde sürdürülen ticari eylemleri, kentin potansiyeline bağlı olarak devlet gücüyle kurulan sosyal yapı cami, medrese, imaret, han, hamam gibi vakıf yapıları ile zenginleştirmiştir. Böylelikle halkın sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak yapılar ve merkezler oluşturulmuş, bu bölgelerde ticaretin gelişmesiyle de kentler Anadolu ve çevresinde bölgesel merkezler haline gelmiştir²².

Selçuklu Dönemi’nde kervanlarla yapılan mal değişimi, iki merkez arasında durmaksızın yapılan bir uygulama olmamıştır. Satılacak ürün kervan güzergâhı boyunca el değiştirebilir. Yani tüccarların malı geçtikleri kentlerde aynı mal üzerinden el değiştirebilir ya da farklı mallarla değişim gösterebilirdi²³.

¹⁷Güreşsever, a. yer.

¹⁸Ömer Lütfü Barkan, *Kolanizatör Türk Dervişleri*, ty,yy, Hamle Yayınları, s.11.

¹⁹Güreşsever, a. yer.

²⁰Refik Turan, Güray Kırpık, “Selçuklu Donemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, ed. Hakkı Acun, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. b. Ankara 2007, s.41

²¹Bu pazar vb. öğeler şehir içi ihtiyaçları için kurulmuş olmalıdır.Koray Özcan, “Anadolu’da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademelenme (1)”, *METU, JFA*, 2006/2 (23:2), s.35,http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/2006/cilt23/sayi_2/21_62.pdf (29.08.2018)

²²Güreşsever, a.yer.

²³Özlem Köprülü Bağbancı, *Bursa Hanlar Bölgesi Değişim ve Dönüşüm Sürecinin İncelenmesi ve Bölgenin Korunması Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,2007, s.42.

Anadolu Selçuklu Devleti, Anadolu’da hâkimiyeti sağladıktan sonra, ribatlar yerini kervansaraylara bırakmıştır²⁴. Kervansaraylar, kervanlara hizmet eden yol üstü yapılarıdır. Kârbân-saray kelimelerinin birleşmesiyle Farsça’dan günümüze kadar kullanılagelen bir kelimedir. Orta Asya göçü ile Anadolu’ya gelen Selçuklular, şehir hayatını ticaret ve sanatı geliştirerek kalıcı hale getirmişlerdir²⁵. Kervansaray geleneği de Orta Asya’dan başlayarak Selçuklularla birlikte Anadolu topraklarında en zengin formuna kavuşmuştur²⁶.

Kervansaraylar, genellikle yaya yürüyüşü ile 8-10 saatlik (35–40 kilometrelik) uzaklıklarda kurulmuşlardır²⁷. Bu uzaklık kişinin bir günlük alacağı yol hesaplanarak yapılmış olmalıdır. Kervansarayların işleyişi, sosyal statü, din, dil, ırk, mezhep vb. gözetilmeksizin her insana üç gün ücretsiz hizmet vermek şeklinde yürütülmektedir. Bu sosyal tesisin içinde yolcuların her türlü ihtiyacını karşılayabilecek hizmet öğeleri yer almaktadır²⁸. Oktay Aslanapa kervansarayları İtalyan Gotik Katedrallerine benzetir²⁹. Kervansaraylar, güvenlik gerekçeleri nedeniyle tek kapılıyken, şehir hanlarının çoğunun birden fazla kapısı vardır³⁰.

Beylikler Dönemi’nde, sayıları fazla olmasa da şehir içi hanları ve kervansaraylar yapılmıştır. Ancak, şehir içi han sayısı kervansaray sayısından daha fazladır. Yapılar, konaklama amacıyla kullanıldığından otel ve bekâr odaları olarak işlev kazanmışlardır. Bunların çoğu ahşap ve kerpiç malzemeden inşa edildiğinden günümüze

²⁴Güreşsever, a. yer.

²⁵Mortan, Küçükerman, a.g.e., s.51.

²⁶Sami Karacan, Esin Karacan, Yüksel Güngör, “Tarihsel Süreç İçinde Konaklama Merkezleri Han ve Kervansarayların Günümüzde İpek Yolu Turizm Projesine Dönüşümü”, *V. Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu I. Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Rektörlüğü, (2016), s.2.

http://akademikpersonel.kocaeli.edu.tr/ekaracan/bildiri/ekaracan22.12.2016_14.44.07bildiri.pdf (29.08.2018)

²⁷Gökçe Günel, ” Anadolu Selçuklu Dönemi’nde Anadolu’da İpek Yolu - Kervansaraylar – Köprüler”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, Yıl 2010, Ankara: (2010), s. 139.

²⁸Baş, a.g.e., s.24.

²⁹Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, 2. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989, s.170.

³⁰Nursel Gülenaz, *Batılılaşma Dönemi İstanbul’unda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2011, s.48.

ulaşmamıştır. Taş malzeme ile inşa edilenleri yapılar hakkında bilgi edinmemizi sağlarlar³¹.

Beylikler Dönemi şehir içi hanları içinde ayakta kalan en önemli örnek, 1297 tarihli Beyşehir Eşrefoğlu Külliyesi'nin bir parçası olan han yapısıdır. Cami kitabesinden anlaşıldığı üzere, dokumacıların bulunduğu bu han, iki katlı taş bir yapı olup, ticari amaçlıdır. Çevresi dükkânlarla çevrelenmiştir³².

1.2.OSMANLI ŞEHİRCİLİĞİNDE HAN YAPILARI VE ŞEHİR İÇİ HANLARI

Şehir içi hanlarının oluşum nedenlerini ortaya koyabilmek için Osmanlı Beyliği'nin kuruluş yıllarındaki siyasi zemine bakmak yerinde olacaktır.

13. yüzyılda Bizans Balkanlarda yaşadığı sorunlarla ilgilendiğinden Anadolu topraklarında yaşanan yoğun Türk akınlarını önemsememiş ve İslam'ın gaza ülküsüne uyarak gaziler etrafında birleşen savaşçı Türkmen gruplar, Batı Anadolu'ya kadar ilerleyerek kendi beyliklerini kurmuşlardır³³. Aynı amaçla birbirinden bağımsız hareket eden bu Türkmen akıncılarından Aykut Alp, Samsa Çavuş, Turgut Alp, Akça Koca, Konur Alp, Hasan Alp gibi uç liderleri zamanla Osman Bey'in etrafında toplanmışlardır. Dönemde etkinliği bilinen şeyhlerden Edebali'nin de desteğini Osman Bey'e vermiş olması dini ve sosyal anlamda güçlenmeyi sağlamıştır³⁴. Bu birliktelikler Osman Bey'i beylikten devlete taşıyan önemli bir kazanım olmuştur.

Geldiği topraklarda konar-göçer çadır beyliği şeklinde yaşayan Kayı Boyu, Osman Bey bağımsızlığını ilan ettikten sonra şehirler inşa etmiştir. Göçebe bir topluluktan yerleşik hayata geçen Türkmen toplumu, deyim yerindeyse kiracı olduğu topraklarda imar yatırımları yapmak zorunda değildi, ancak kendine ait kentlerin refah düzeyini düşünmek durumundaydı. Dolayısıyla hem zorluklarla yeni kazandığı topraklarda yerini pekiştirmek, hem de İslamiyet'in bir gereği olarak refah seviyesini

³¹Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, 2. b. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.26.

³²Gülenaz, a.g.e., s.49.

³³ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev: Ruşen Sezer, 18. b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s.12.

³⁴Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye- Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klâsik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 50. b., İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012. s.11.

arttırmak önem taşıyordu. Ayrıca gazayı sürdürmek adına yeni fetihler yapmak için savaş maliyetleri de düşünüldüğünde güçlü bir ekonomiye ihtiyaç vardı.

İslam dininin ticareti teşvik etmesi, bu konuda âyet³⁵ ve hadislerin yer alması, Hz. Peygamber'in kendisinin de ticaretle uğraşması, İslam hukukunda ticaretin helal yollardan yapılırsa karlı bir kazanç yöntemi olarak görülmesi³⁶; bir İslam toplumu olan Osmanlıları da ticarete yöneltmiştir.

Bu nedenle ticaret hayatını şehir içi yaşamına dâhil etmek amacıyla vakıflar aracılığıyla ticari merkezler oluşturulmuştur. Osmanlı belgelerinde geçen; “Şehir oldur ki Cum’a kılınur pazarı durur hamamı dahi vardır.”³⁷ cümlesi, Osmanlı için kent ölçeğine ulaşabilmenin üç temel ögesini sıralar.

Osmanlı şehircilik yapısında şehrin merkezini oluşturan dini ve ticari yapılar, külliye bünyesinde kurulmuştur³⁸. “Külliye, standart bir birim elemanına dayanan yapı ile saflaşmaya dayanan bir kalıp tipi üzerinde gelişen, sınırsız plan ve kompozisyona sahip bir modeldir”³⁹. Bir cami etrafında birleşen aynı yapı malzemesi ile inşa edilmiş, kendi içinde farklı fonksiyonlara sahip yapılar topluluğu olan külliye, içinde çok sayıda farklı mimari planla, işlevleri farklı yapı türünü barındırmaktadır. Alpaslan Ataman, bu tanımla külliye dini ve ticari yapı gruplarıyla birleştirmiştir.

Külliye vakıf kurumlarınca inşa edilir. İslami düşünce yapısında ölümden sonraki yaşamda ölüye iyilik ve hayrın devam etmesini sağlayacak üç şeyden biri vakıf

³⁵ Bu konuda birçok kaynak bulunmaktadır. El Nisa 4/29.

³⁶Recep Özdemir, “İslam Hukukunda Ticaret ve Borç İlişkilerinin Genel Yapısı” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* Cilt 15, Sayı 1, y.y., (2015), s.245.http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/2036517263_1501090918.pdf (22.11.2018)

³⁷Sezai Sevim, “Batılılaşma ve Osmancık Meydanı” Bursa, *Bursa’da Zaman Dergisi*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Nisan 2013, Sayı 6, (2013), s.6

³⁸ Mehmet Sait Şahinalp, Veysi Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademeleme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Millî Folklor*, Geleneksel Yayıncılık, Yıl 24, Sayı 93, 2012, s. 163.

³⁹Alpaslan Ataman, *Bir Göz Yapıdan Külliye/Osmanlı Külliyelerinde Kamusal Mekân Mantığı*, İstanbul:Mimarlar Tasarım Yayınları, 2000, s.171.

kurmağı⁴⁰. Külliye ölçeğinde yer alan ve büyük giderleri bulunan yapılara vakıflar yapabilmek gücüne ise sultan ve ailesi ile devlet adamları sahiptir⁴¹.

İslam ekonomik sisteminde anonim şirket yer almamakla birlikte, bu boşluğu vakıf sisteminin işleyişi doldurmaktadır. Vakıf bir yönetim kurulu (vakıf heyeti) ve başkanı (mütevelli) kontrolündedir. Vakfedilen yani yararlanılmak üzere halka bırakılan yapılar ile bu yapıların bakım-onarım masrafları ile varsa hayır yapılmak üzere dağıtılacak ürünlerin giderleri ve bu işlerde çalışacak personelin ücretlerinin ödeneceği gelir getirici her türlü taşınır-taşınmazın işletilmesi ve idare edilmesinden oluşur⁴².

Vakfın amacı, nelerin vakfedildiği, hangi şartlarda işletildiği, hangi kaynakların ne şartlarla nerelere harcanacağı gibi konular kadı nezaretinde tutulan ve saklanan vakfiye düzenlenerek belirlenir. Vakfın gelirlerinin korunması ve arttırılmasından vakıf için atanan yönetim sorumludur⁴³.

Merkezde, İslam dini için bir ibadet mekânı olarak cami, eğitim, konaklama, yeme içme ve temizlenme gibi fonksiyonları icra eden sosyal yapıların birleştiği külliye yapısı ve bunlara gelir getirmek için yapılan ticari unsurlar (musakkafât) bir arada şehir merkezini teşkil etmektedir. Çarşıda aynı malın imalathaneleri bir arada yer almaktadır. Bu esnaf grupları, önemlerine göre çarşı merkezine yakınlık kurarlar. Buna göre, sosyokültürel bir merkez olan camiye en yakın konumda kitapçılar, dericiler, ciltçiler; içten dışa ise dokumacılar, marangozlar, çilingirler, bakırcılar, demirciler dizilmiştir. Kent surlarına yakın, köylü pazarı için semerciler ve eyerciler yer almıştır. En dışta ise tabakhane boyahane ve çömlekçiler vardır⁴⁴(şek.1).

Osmanlı Devleti'nde ticari yapılar sadece hanlarla sınırlı kalmamıştır. Cami çevresinde yer alan bedesten, ağır, pahalı, kıymetli kumaş ve eşya satan esnaf

⁴⁰Hız. Peygamber'in Hadis-i Şeriflerine göre bu üç amel, salih evlat, faydalanan ilim ve sürekli sadaka olarak işaret edilen vakfetmektir. Muslim, "vasiyye", 14; Tirmizi, "ahkâm", 36.

⁴¹Ömer Lütfü Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.23, No:1-2, (1962-1963), s.240.

⁴²Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye- Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klâsik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, s.261-262.

⁴³Halil İnalcık, a.g.e., s.261.

⁴⁴Oğuz Ceylan, *Geleneksel Türk Osmanlı Çarşı Yapılarının Oluşumu, Gelişimi ve Yakın Doğu Kùltürleri ile Olan Etkileşimleri*, (Doktora Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1989, s.73.

çarşısıdır⁴⁵.Arapça ve Farsça bileşik isim olarak, bez ve bez satan kişi anlamında kullanılan “bezistan” ve “bezzazistan” kelimelerinden türemiştir⁴⁶. Osmanlı Dönemi’nde bedesten yapısını, günümüzün banka veya borsa yapıları ile eşleştirmek mümkündür⁴⁷.Çoğu kentte ana yollar üzerinden başlayan ve sûk adı verilen çarşılar, bunların arasında hanlar ve merkezde bedesten yer almıştır⁴⁸.

Arasta, daha çok üstü süslenmiş ya da saçaklı dükkânların oluşturduğu çarşı anlamında kullanılır ve askeri çarşılar için kullanımı bulunmaktadır⁴⁹. Aynı arasta içine sonraki dönemlerde ek yapılar inşa edilmesi mümkün değildir⁵⁰. Kapalıçarşı ise birden fazla yol üzerine kurulmuş, içinde birden fazla dükkân sıralarının bulunduğu, üstü iklim şartları ve çeşitli sebeplerle kapatılmış büyük çarşılardır. Osmanlı Dönemi’nde halkın sıklıkla bulunduğu merkez noktalara inşa edilmiştir⁵¹. Dükkânlar ise içinde alışveriş vb. ticari faaliyetlerin yapıldığı, kapısı doğrudan çarşıya, caddeye, pasaja veya sokağa açılan, içinde perakende satış veya küçük imalat işleri yapılan yerdir⁵².

Ticari bir yapı olarak han ise, Türk Dil Kurumu tarafından; “Yol üzerinde veya kasabalarda yolcuların konaklamalarına yarayan yapı” veya “büyükşehirlerde serbest mesleklerde çalışanların oda veya daire tutup çalıştıkları birkaç katlı yapı” olarak tanımlanmıştır⁵³. Farsça kökenli bir kelimedir; Ceyhan Güran, kelimeyi Çağatay Türkçesi ile ilişkilendirir⁵⁴. Farklı kültürlerde benzer amaçlarla kullanılan bu yapı için, Orta Doğu ve Batı Asya’da sırasıyla ribat, kervansaray ve han gibi isimler kullanılırken,

⁴⁵M. Zeki Pekalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1993, s. 187.

⁴⁶Pekalın, a.yer.

⁴⁷Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1960, s.255.

⁴⁸Yusuf Oğuzoğlu, “Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Dönemlerinde Görülen Yapısal Değişiklikler” V. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 6-10 Nisan 1987, Ankara Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara: Üniversitesi Basımevi, (1987), s.3.

⁴⁹Ayla Ödekan, “Arasta”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: YEM Yayınları, 1997, C.1, s.123.

⁵⁰Burcu Küçükkömürcü, *Geleneksel Türk Osmanlı Çarşı Yapıları ve Günümüzdeki Alışveriş Merkezleri Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005,s.7.

⁵¹Ayla Ödekan, “Kapalıçarşı”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: YEM Yayınları, 1997, C.2, s.943-944.

⁵²Küçükkömürcü, a.g.e., s.14.

⁵³“Han” TDK Türkçe Büyük Sözlük,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b5cd3864a48c6.45165270 (28.07.2018)

⁵⁴ Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1978, s.1.

Cermenlerde Gasthoff, Anglo-Saksonlarda Inn, Latinlerde Hospitium ve Auberge, Roma'da Castrum⁵⁵, Cenevizlilerde Fondaco, Romenlerde Mansion isimleri han yapıları için adlandırılmıştır⁵⁶.

11. ve 12. yüzyıllarda Şam ve Bağdat'ta ve genellikle tek tip malın saklandığı büyük depolara "dâr" denilmiştir. Bu isimlendirme satılan ürünün adıyla birlikte kullanılmıştır. Şehir içi konaklama yapılarına da ihtiyaçların temin edildiği ev anlamında "dar-al-wakala"; Tunus ve Fas'ta funduk, Bu yapılar şehrin ticaret merkezinde, konaklamaya yarayan yapılar ise şehir kapılarının yakınında yer almaktaydı."Han" isimlendirmesi 13. yüzyılın sonundan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. 17. Yüzyılda şehirlerde sadece konaklama hizmeti sağlayan yapılara, sadece depo olarak işlev görenlere ya da konaklama ve depolama hizmetlerini birlikte veren yapılara han denilmeye başlanmıştır⁵⁷.

Osman Çetin, kervansaray ve hanların ayrımını "Daha çok şehirlerarasındaki uzak mesafeler ve ıssız yerlerde yapılmış olan konaklama yerlerine kervansaray, meskûn yerlere yakın ve şehir içindeki aynı vazifeyi yapan binalara da han denilmektedir⁵⁸" ifadeleriyle yapar.

Hanlar, inşa edildikleri yerlere göre şehir içi hanları ve şehir dışı (menzil) hanları olmak üzere ikiye ayrılır. Menzil hanları Osmanlı'da kervansarayların yerini tutmuştur. Osmanlı döneminde bu yapılar, genellikle Anadolu Selçuklu Devleti'ninyol üstü kervansarayları gibi düşünülmemiş, Hac yolu üzerinde inşa edilen menzil külliyelerinin bir parçası olarak yapılmıştır⁵⁹. Osmanlı Devleti'nin ilk menzil hanı da Bursa-Manyas yolu üzerinde yer alan 1394 tarihli Issız Han'dır⁶⁰. Menzil hanları 19. yüzyıla değin varlığını sürdürmüş, çağın değişen gerekleriyle kara nakliyelerinde kervan yerine motorlu taşıtlar ve demiryollarının kullanılmasıyla atıl duruma düşmüşlerdir⁶¹.

Osmanlı devrinde Anadolu siyasi birliği tamamlanmış, iç güvenlik daha düzenli bir hale getirilmiş, deniz yolları eskiye göre aktif hale gelmiş, yeni ulaşım yolları

⁵⁵Baş, a. yer.

⁵⁶Güran, a.g.e, s.1.

⁵⁷Gülenaz, a.yer.

⁵⁸Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1981, s.180.

⁵⁹Tuğba Akar, "Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, (2009), s. 270.

⁶⁰Güran, a.g.e, s.10.

⁶¹Baş, a.g.e, s.26.

bulunmuş, eski yolların bir kısmı giderek önemini yitirmiş; dolayısıyla Osmanlı hanları Selçuklu hanlarına göre daha az sayıda yapılmış ve yapılanlar da daha çok şehirlerde toplanmıştır. Osmanlılar devrinde hanlar, kıtalar arası ticaret hizmetinden çok, imparatorluk ticaretine yarayacak şekilde düşünülmüştür⁶².

Osmanlı şehir içi hanları kervansaraylar gibi ücretsiz hizmet vermekten çok, ücretsiz konaklama kuruluş yıllarında zaviyeler tarafından sağlandığından olsa gerek, bağlı oldukları vakfa gelir getirmek için yapıldıklarından ücretliydi. Ancak şehir içi hanları konaklama işletmesinden çok birer ticari kuruluş görevi görmekteydiler. Bu hanların dışında; sadece dükkân, imalathane, depo ve bürolar bulunan çarşı olarak tanımlanan ve genellikle arasta türü yapılar vardır. Sadece konaklama hizmeti veren hanlar ise şehirlerarasındaki kervansaraylardı. Bir de şehrin içinde, genellikle ahşap olarak ve bir vakıf kurumu tarafından değil, ticari kuruluş olarak yapılmış erken dönemde “bekâr odaları”, günümüzde ise “arabacı hanları” olarak tanımlanan hanlar olup, bu hanlarda sadece konaklama hizmeti verilmekteydi. Bunlar, günümüzün otelleri gibiydi⁶³.

Şehir içi hanları, dikdörtgen veya kareye yakın planlı, bir avlu çevresinde sıralanmış odalar dizisi ile bunların önündeki revaktan oluşan iki katlı ticari yapılardır⁶⁴. Alt katlarda hayvanlar için ahır ya da malların depolanacağı birimler, üst katlarda ticaret yapanların kalacağı odalar bulunmaktadır⁶⁵. Hayvanların kalacağı yerler, kimi hanlarda binadan ayrı bir birim olarak yapılabilir. Rahmi Dede, Bursa Kapalıçarşısı ile ilgili çalışmasında han odalarının üstünün kubbe ile örtülmeyip tonoz ile geçildiği, revakların üstünün kubbelerden veya tonozlardan oluştuğu, ancak 16. yüzyıldan sonra odaların da kubbe ile örtülmeye başlandığını söylemektedir. Özetle hanlar bir avlu etrafında sıralanan mekânlardan oluşmakta, tüm mekânların açıldığı avlu sosyal ve ticari etkinliklerin gerçekleştiği ortak alanlara ayrılmaktadır⁶⁶.

⁶²İsmet İlder, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara: KGM Matbaası, 1969, s.9.

⁶³Gülenaz, a.g.e., s.49.

⁶⁴Bursa Balibey Hanı üç katlı oluşuyla çok katlı hanlar içinde Bursa’da tekil bir örnektir.

⁶⁵Dede, a.g.e, s.37.

⁶⁶Dede, a. yer.

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA OSMANLI DÖNEMİ TİCARET DÖNGÜSÜ VE HAN YAPILARININ ROLÜ

2.1. 17. YÜZYILA KADAR BURSA KENTİNDEKİ HAN YAPILARI VE TİCARİ İŞLETİMLERİ

Osman Gazi'nin, hüküm sürdüğü bölge, küçük ve önemsiz Bizans kasabalarından oluşmaktadır⁶⁷. Bu nedenle Bursa kenti 1326 yılında Osmanlı topraklarına katıldığında⁶⁸ Osmanlı Devleti ilk büyük şehrini almış oldu. Ancak Bursa da küçük bir Ortaçağ Bizans kentiydi⁶⁹. Osmanlıların şehir kurma geleneğinin en önemli adımı, alınan yeni toprakların “şenlendirilmesi”ydi. Şenlendirmek, şehrin imarı, ihyası, güvenliğinin ve iâşesinin temini anlamına geliyordu⁷⁰. Bursa'nın, İstanbul'un, Balkanların ve Anadolu kentlerinin ihyası ve büyümesinde vakıf sistemi ve bu sistemin yürütülmesinde gerekli olan maddi kaynağı sağlayacak akar yapılarının da kurulması ile mümkün olmuştur⁷¹. Bursa bu anlamda Osmanlı şehirciliğinin ilk örneğidir ve diğer Osmanlı şehirlerine örnek olmuştur⁷². Orhan Gazi Dönemi'nde Bursa'ya gelen seyyah İbn-i Batuta, Bursa'yı, gür çaylar ve bahçelerle çevrili, güzel çarşıları olan muazzam bir şehir olarak tanımlar⁷³.

Bursa'nın büyümesi, Orhan Gazi ile inşa edilmeye başlanan yapılarla olmuştur. Orhan Gazi ardılları şehrin hâkim tepelerine inşa ettirdikleri kendi isimleriyle anılan Murat Hüdavendigar, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet ve II. Murad Külliyesi, şehrin ova üzerinde batı-doğu yönünde gelişimini belirlemiştir. Bu külliyeler çevresinde

⁶⁷Ekrem Hakkı Ayverdi, “Orhan Gazi Devrinde Mimari”, Yıllık Araştırmalar Dergisi, I, (1956), s.116.

⁶⁸ Bursa'nın alınması 6 Nisan 1326 /724 H Cumartesi günü fetih değil anlaşma yoluyla yapılmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I., 7. b., yy,TTK Yayınları, ty, s. 118.

⁶⁹ Filiz Yenişehirlioğlu, “XIV.-XV. Yüzyıl Mimari Örneklere Göre Bursa Kentinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi”, *IX. Türk Tarih Kongresi,21-25 Eylül 1981*, III.C., Ankara: yy, ty, s.1346.

⁷⁰ Yunus Uğur, “Şehirler ve Şehirleşme”, *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, yy, 2015, s.294.

⁷¹ Ömer Lütfü Barkan, a.g.m.,s.239-240.

⁷² Halil İnalcık, Bülent Arı,”Türk-İslam Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, (2005), s.39.

⁷³*İbn-i Batuta Seyahatnamesi*, Cilt I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A.Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 428.

zamanla Çekirge, Yıldırım, Yeşil ve Muradiye mahallelerinin konut alanları oluşmuştur⁷⁴.

Yapıların banileri paranın da ilk sahipleriydi. Başta sultanlar, vezirler, komutanlar veya hayır sahipleri de vakıflar yaptırdılar⁷⁵. Yaptığımız araştırmada, sultanların Bursa'da kuruluşun Fatih Sultan Mehmet'in ölümüne kadar 301 adet çok çeşitli eser yaptırdığını tespit ettik. Bunlardan 32'si Orhan Gazi, 21'si I. Murat, 47'si Yıldırım Bayezid, 22'si Çelebi Mehmet ve 67'si II. Murat devrinde inşa edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet döneminde ise toplam 112 eser inşa edilmiştir. Bu da Osmanlı'nın Fatih Sultan Mehmet ile gücü ortaya koymaktadır. Külliyelerin dışında inşa edilen ve onlar kadar anıtsal olmayan yapılar ile mahallelerde kurulmuş, böylece ortak kullanım yapıları sayıca artmıştır. Bu da nüfus artışının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁶ (şek.2).

Yeni fethedilen topraklar, yeni kurulan şehirler yeni ihtiyaçlar demektir ve güçlü bir ekonomi gerektirmektedir. Osmanlı toplumu lüks tüketimden önce temel ihtiyaç maddelerini karşılamak amacıyla stok yapma eğilimindedir. Tarım ürünlerinin esas alındığı; savaşların da sıklıkla yaşandığı Anadolu'da geçim sağlayabilmek için bu normal görünmektedir⁷⁷. Piyasada henüz para ekonomisi gelişmemiştir, mal ve hammaddeye kolay ulaşabilme esastır⁷⁸. Toplumun yaşaması, sosyal düzenin korunması ve devletin ihtiyaçlarının karşılanması için, piyasada malın bol, kaliteli ve ucuz dolaşımı gerektiğinden, Osmanlı ekonomik sistemi, provizyonizme (iaşecilik) dayalıdır. İaşecilik ilkesinin sabitlenebilmesi adına ticarete sıkı bir denetim yürütülmektedir⁷⁹. Devlet tüketiciyi korumak için pazara, üretime, mal dolaşımına ve fiyatlara müdahale edebilmekte, dolayısıyla tüketim yavaş ve sınırlı alanlarda seyretmektedir⁸⁰.

⁷⁴ Zeynep Dörtok Abacı, "Bursa'nın Kent Dokusundaki Değişim (18-19. Yüzyıl)", *Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi*, Ed. Cafer Çiftçi, 2. b., Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, (2008), s.165-166.

⁷⁵ Yıldırım Özbek, "Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)", Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, , 2002, s.10.

⁷⁶Yenişehirlioğlu, a.g.m, s.1347.

⁷⁷ Abacı, a.g.m,s.181.

⁷⁸ Yakup Akkuş, " XIV. ve XV. Asırlarda Osmanlı ve Avrupa Ekonomileri: Bir Mukayese Denemesi", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, İstanbul: Sayı:40, (2009), s.43.

⁷⁹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 13. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016 s.56.

⁸⁰ Abacı, a.yer

Bu sistemde asıl hedef üretimin arttırılması değil, ülke içi ihtiyaçların karşılanabilmesi olduğundan, dış ticareti zorlaştıran ve kısıtlayan; ithalatı ise serbest bırakan bir yöntem izlemiştir⁸¹. Bu da kapitülasyon gibi ayrıcalıklara müsamahayı doğuruyordu. Osmanlı ekonomik sisteminin dayandığı ilkelerin gerekçelerini değiştiren şartların ortaya çıktığı 19. yüzyılın ortalarında kapitülasyonların zararı anlaşılmış ve kapitülasyonlar istenmez hale gelmiştir⁸².

Selçuklular, doğu-batı ticaret yolunu genellikle dikey hatta Sinop-Akşehir-Antalya çizgisinin doğusundan kontrol altında tutmuşlardır. Bizans üzerinden gelen ticaret malları İznik üzerinden, Avrupa'dan gelenler ise Antalya'dan deniz yoluyla Anadolu'ya girmekteydi⁸³. Bursa'nın fethi ile 14. yüzyılın ilk yarısı sonlarına doğru batı-doğu ticaretinin en önemli güzergâhı Bursa'dan geçmeye başlamıştır. Marmara kıyılarının Osmanlı topraklarına katılmasıyla da Bizans'ın doğu bağlantısı Osmanlı topraklarına kaymış, ekonomik dengeler değiştirmiştir. Bu durum, 15. yüzyıla kadar bölgenin dünya pazarı durumundaki İstanbul'u bile sıkıntıya sokmuş, İznik, İzmit, Yalova gibi ticari merkezler ikincil duruma düşmüştür⁸⁴.

Osmanlı ticaretinde üç önemli yol güzergâhı kullanılmıştır. Anadolu'daki sağ kol, Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana ve Antakya'ya, oradan bir kol Halep'e, bir kol da Şam'dan Hicaz ve Mısır'a ayrılırdı. Orta kolun başlangıç noktası Üsküdar'dır. Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Malatya-Harpur-Diyarbakır-Nusaybin-Musul-Kerkük üzerinden Bağdat ve Basra'ya ulaşmaktadır. Sol kol ise Merzifon'a kadar orta kol ile aynı güzergah üzerinden Ladik-Niksar-Aşkale-Erzurum ve Kars ile Tiflis'e ayrılır, buradan bir yan kol ise Tebriz'e varırdı. Ana kollar yan yollar ile birbirine bağlıydı. Ege'de İzmir-Antalya arasında bir tali yol, Orta Anadolu'da ise Ankara-Kayseri-Maraş arasında farklı bir tali yol bulunmaktaydı⁸⁵.

⁸¹Mehmet Genç, “Osmanlılar-İktisadi ve Ticari Yapı”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#9-iktisadi-ve-ticari-yapi-normal> (30. 12.2018)

⁸² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, s. 58.

⁸³ Yılmaz Akkılıç, “Bursa Ekonomisinin Tarihsel Gelişimi” *Bursa Defteri, Üç Aylık Kent Kültürü ve Düşün Dergisi*, C IV, Y. 2002 S.13, s.41.

⁸⁴Akkılıç; a. yer.

⁸⁵Yusuf Halaçoğlu, “Anadolu-Ulaşım ve Yol Sistemi”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/anadolu#9-ulasim-ve-yol-sistemi> (30. 12.2018)

Bursa ile ilgili kadı sicillerinin verdiği bilgileri günümüze aktaran ve önemli çalışmaları bulunan duayen isimlerden biri de Halil İncalcık'tır. İncalcık'ın çalışmalarıyla, kadı sicillerinin ışığında 15. ve 16. yüzyıllarda Halep ve Şam'dan gelen tacirlerin Bursa'da alım-satım yaptıklarını, Frenk tacirleri ile de baharat ve kumaş değişimi yoluyla ticaret yapıldığını tespit edebiliyoruz. Venediklilerin ise İskenderiye'de nakit ödeme yapmak zorunluluğundan memnun olmayıp, Bursa'da Floransalıların yaptığı gibi baharat ve kumaş değişimi yolunu kullandığından, daha kolay bir ticareti tercih edebilecekleri bilgisine ulaşmaktayız⁸⁶(şek.3).

Osmanlı idarecileri ticaretin gelişmesini, her türlü kolaylıkla desteklemişler, böylelikle Bursa 16. yüzyıla kadar, İran-Avrupa arasında merkez bir antrepo görevi görerek, zengin bir ticaret kenti olmaya hak kazanmıştır. Bunu sağlamanın yolu ise emniyetli kervan yollarından geçmektedir. Anadolu ticaret ağının emniyet bakımından tercih edildiğini de rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira Memlûk-İran Moğolları arasındaki savaş, Bursa'yı İslam dünyasının batı ucundaki en önemli merkezi kılmıştır⁸⁷. İran ipeği üzerinde Osmanlılar ilk gümrüğü Tokat'ta, ikincisini Bursa'da alırlardı. İpeklerin Bursa'dan başka tarafa gitmemesi için sıkı tedbirlere başvurulduğunu görmekteyiz⁸⁸. Çünkü ticaretin getirdiği kârlar oldukça önemliydi. Ticaret hacminin fazla olması da, kâr miktarının fazla olmasa da kazanımın yüklü olmasını sağlıyordu.

Özellikle Floransalı ve Cenevizli tüccarlar, Bursa'dan ipek almak için rekabet etmektedir. Batı'dan gelen rakipsiz ince yünlü kumaşları, Bursa'da ipekle değişilmektedir. İranlı tüccarlar ise Bursa ipeğinin yanı sıra Frenk çuhaları, altın, gümüş veya bakır götürmekteydi⁸⁹. Dışarıdan, kara veya deniz yolu ile getirilen Frenk kumaşı, ipek ve ipekli kumaş, kürk ve hububâtta yabancılar kıymet üzerinden yüzde 4, harâcgüzârlar yüzde 2, Müslümanlar yüzde 1 öderlerdi. 1476'da bu rakamlar yabancılar için yüzde 5, harâcgüzâr ve Müslümanlar için yüzde 4 olarak değiştirildi⁹⁰. Kentlere

⁸⁶Halil İncalcık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar" Ankara: *TTK Belleten*, C.24, No.93, (1960), s.46-47.

⁸⁷İncalcık; a.g.m, s.50.

⁸⁸İncalcık; a.g.m, s.52.

⁸⁹Halil İncalcık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15 - Sayı: 1-4, (1954), s.63.

⁹⁰İncalcık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s.59.

giriş çıkışta alınan eşya resmi İlhanlılardan, çarşıda alınan bac-ı bazar vergisi ise Selçuklulardan örnek alınarak Osmanlılarda uygulanmıştır⁹¹.

Bursa, sadece uluslararası ticaretin el değiştirdiği bir merkez olmamıştır. 17. yüzyıla kadar sipariş hacmi ve kalitesi yüksek ipeklinin de üretim merkezi olmuştur. 15. yüzyılda Bursa'da bin kadar ipekli dokuma tezgâhı bulunmaktaydı⁹². 1501 yılında Floransalı seyyah Marighi'nin tespitine göre şehrin günlük ipek ihtiyacı 300 kg'dır⁹³. 1576 yılında Bursa'da bulunan Gerlach'ın Bursa hatıratında ilk cümlesini “ünlü ticaret şehri” olarak seçmesi ve pazarından övgüyle söz etmesi de Bursa'nın ticari açıdan neden önemli olduğunu bir kez daha kanıtlar niteliktedir⁹⁴. Bursa hem üretimin, hem ticaretin, hem kaliteli ve ucuz elde edilebilen güvenli bir merkezdir⁹⁵.

Ülkeler arası büyük boyutlu ticaretle uğraşan kişilere “hoca” denilmekteydi. Bu kişiler, uzak diyarlardan mal getirmekte; geldiği yere de mal götürmektedir⁹⁶.

Büyük bir ticari hacme sahip olan kentte ticaretin ihtiyaçlarını sağlamak, malın ve paranın güvenli bir biçimde dolaşımını gerçekleştirebilmek için belirli kurallar ve ticari yapılara gereksinim duyulmaktadır. Birinci bölümde bahsettiğimiz ticari yapı çeşitlerinden şehir içi hanlar, Osmanlı ticari yapılarının önemli bir ögesidir.

Bu nedenle hanların inşasına önem verilmiştir. Hanların inşası aynı zamanda vakıflara gelir getirici olmaktadır⁹⁷. Orhan Gazi'den başlayarak, Çelebi Mehmet'e kadar Bursa'da inşa edilen ticari amaçlı yapılarla kentin ticaret bölgesi de kurulmuştur. Bursa'da yaşayan son padişah II. Murat ise hiçbir ticari yapı yaptırmamıştır. Sultanların

⁹¹Osmanlı devlet kurumlarındaki uygulamalarda Selçuklu, Bizans ve İlhanlı etkileri ile ilgili çok sayıda yayın bulunmaktadır. Mortan, Küçükerman, a.g.e., s.70.

⁹²İnalcık, “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, s.61.

⁹³Arzu Üngörgil, *Bursa Hanları ve Tuz Han'ı Koruma Önerileri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul: 2004, s.9.

⁹⁴Fahri Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, Cilt 1, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2014, s.448.

⁹⁵İnalcık, “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar” s.50.

⁹⁶Yusuf Oğuzoğlu, “Osmanlı Dönemi'nde Bir Ticaret Merkezi Olarak Bursa Çarşısının Yükselişi”, *Osmanlı Coğrafyasında Çarşı Kültürü ve Çarşılar 4-10 Temmuz 2010*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010, s.41.

⁹⁷Barkan, a.g.m., s. 239.

ardından devlet ileri gelenleri de kurdukları vakıflara gelir sağlamak amacıyla hanlar inşa ettirmiştir⁹⁸.

Mustagillât adı verilen bağ-bahçe niteliğindeki vakıf arazisi, eğer vakfedenin kendi mülkiyetinden bağışlanmıyorsa, vakfiyelerde de yazıldığı üzere en az bir, en çok üç yıllığına kiralanmaktadır⁹⁹. Kamu yararına da olsa, vakıflar için kamulaştırma yapılacak arazilerde satın alma yolu ile gönül rızası aranmaktadır¹⁰⁰. Erken dönem yapılarında külliyele ait yapı birimlerinin yerleşim düzeninde bütünlük sergilemeyişi arsanın yeterli büyüklükte olmaması ya da topografik düzlemselliğin uygun olmayışı ile ilgili olmalıdır¹⁰¹.

Erken Dönem Bursa yapılarında genellikle taş-tuğla-horasan harcı alması düzende, moloz taş ve kesme taş ana yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Taş elde etmek için dere yataklarından yararlanılmış; silisli dere taşı ve köfeki taşı yoğunlukla tercih edilmiştir. Kesme taş ve kaba yontu taş şeklinde alması duvar örgüsü yapılmıştır¹⁰². Duvar örgüsünde kullanılan taş malzemenin gelişimini üretim ve işleme niteliğine bağlı olarak, kronolojik değişim içerisinde gözlemlemek mümkündür. Buna göre, Orhangazi Dönemi yapıları, moloz ve kaba yontu ile bazı yerlerde kesme taş, Hüdavendigâr Dönemi yapılarında genellikle düzgün özenli ve kesme taş işçiliği ile örülmüş, ancak bazı yerlerde ekonomik kaygı nedeniyle moloz-kaba yontu işçiliğinin devam ettiği görülmektedir¹⁰³. Ekrem Hakkı Ayverdi, Yıldırım Bayezid Dönemi'ne kadar alması işçiliğinin devam ettiğini, köfeki tarzı taşların da 30-40 km civarından getirildiğini, bu cinsin de düzgün işçiliğe yeteri kadar elvermediğini, Yıldırım ve Çelebi Mehmet Dönemi yapılarının ise Osmaneli-Bozyük civarından getirilen düzgün mermer bloklarla inşa edildiğini söyler. Ayverdi'ye göre, malzeme cinsi seçimi ekonomik durumla ilgili olmalıdır¹⁰⁴. Doğan Yavaş'ın çalışmalarıyla, son yıllarda yapılan araştırmalarla Cilimboz deresi sağıklaştırma çalışmalarında traverten yatakları ortaya

⁹⁸Engin Yenal, *Osmanlı (Baş) Kenti: Bursa*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, ty, s.279.

⁹⁹Engin Yenal, *Osmanlı Mimarlığı Erken Döneminde Bursa'da Yapıların Oluşumu*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, ty, s.31.

¹⁰⁰Yenal, a.g.e, s.33.

¹⁰¹Yenal, a.g.e, s.34.

¹⁰²Y. Selçuk Şener, "XIV. Yüzyıl Bursa Yapılarında Erken Osmanlı Duvar Örgüsü", *Türk Etnografya Dergisi*, S.20, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, (1997), s.194.

¹⁰³Şener, a.g.m, s.195.

¹⁰⁴Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, Cilt 1, 2.b, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989, s.56.

çıkılmış ve yamaçlardaki kesitlerden bu ocaklardan kesilen travertenlerin Bursa yapılarında kullanıldığı anlaşılmıştır.

1204'te Konstantinopolis'in Latin işgaline uğramasıyla, merkezini İznik'e taşıyan Bizans Devleti, kendi yapı inşa tekniklerini kullanarak bu bölgede yoğun imar faaliyetlerine girişmiş ve tuğla-taş almaşık örgülü örnekler vermiştir. Yaklaşık bir yüzyıl sonra bu yöreye hâkim olan Osmanlıların da mimaride böyle almaşık örgülü yapılar inşa etmesi, bir ilişkinin ve etkinin varlığını ortaya koymaktadır¹⁰⁵. Mimari açıdan Osmanlı yapıları, devletin hızlı büyümesi, toplumsal etkileşim, coğrafi şartlar nedenleriyle Bizans mimarisini doğrudan aktarma, yorumlayarak aktarma ve kendi oluşturduğu mimari düzeni içinde eritme gibi evrelerden geçmiştir¹⁰⁶.

Yapı inşasını yönlendiren nitelikli işgücünün başında bina mimarı yer almaktadır. Mimarlar a ait isimler yapılarda yer aldığı gibi, sicillerden isim bilgisine ulaştığımız ya da mimarının kim olduğu konusunda sadece tahminden öteye gidemediğimiz yapılar da vardır. Osmanlı Devri Bursa erken dönem yapıları için mimarların, tüm Ortaçağ'da ve Bizans döneminde de olduğu gibi, düzenli bir birliğe ait olmayan, bireysel/gezginci kişilerin çalıştığı söylenebilir¹⁰⁷. Devletin gelişmeye başladığı 15. yüzyıl başları ile İvaz Paşa'nın mimarlık görevini de sürdürebildiği ya da Koza Han'da olduğu gibi Hassa mimarlarından atandığı, bazen de şehir mimarlarının bu görevi üstlendiği görülmektedir. Hassa mimarları yeni yapıların inşası ile ilgilendikleri gibi mevcut yapıların bakım onarım işlerinde de görev alabilmektedir¹⁰⁸. Ancak yapı türleri içinde ibadet yapıları ya da ticari yapılara ait mimarlar gibi bir sınıflandırma bulunmadığı, görev hangi türde yapı için verildiyse o yapıda çalıştıkları söylenebilmektedir. 16. ve 17. yüzyıllarda ise Anadolu şehirlerinin imarı açısından çalışacak şehir mimarlarının atandığı ve bunların bugünkü meslek odaları niteliğinde ve yetkisinde işler yaptığı belgelerden çıkarılmaktadır. Vakıflara ait yapılar içinse vakfiyede çalışma koşulları ve ücretleri belirtilmek şartıyla, mimarlar atanabilmektedir.

¹⁰⁵Mehmet Kutlu, "XIV.-XV. Yüzyıllara Ait Osmanlı Camilerinde Görülen Tuğla-Taş Almaşıklığı Üzerine Gözlemler", *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, İzmir: C.26, S.1, Ege Üniversitesi Yayınları, (2007), s.137.

¹⁰⁶Ahmet Ersen, *Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği*, (Doktora Tezi), İstanbul: İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1986, s.28.

¹⁰⁷Yenal, a.g.e, s.35.

¹⁰⁸Yenal, a.g.e, s.36-37.

Yeni yapıların koordinasyon işleri, iş gücü potansiyeli ve yönetimi ile denetim işlerinin sorumluluğu bina nazırına verilmiştir. Bina nazırları inşa işinin idari yükümlüsüdür. 1507’de II. Bayezid adına yaptırılan Pirinç Hanı için gönderilen 100 bin akçenin bina nâzırı Muhiddin ile bina emini Ece Bey’e teslim edildiğini kayıtlardan öğreniyoruz. Büyük miri yapılar için ilk keşfi yapan hassa mimarı, keşif defterlerini defterdarlığa iletmektedir. Defterdarlık paranın hangi kaynaktan verileceğini belirledikten sonra sadrazamın onayına sunmakta ve bu deftere yapı süresince kayıt tutulmaktadır. Yapının bitiminde ilk keşifle karşılaştırılmak üzere son keşif yapılmaktadır. Bu koordinasyon, para akışının takibi bina nâzırının yükümlülüğünde olmalıdır¹⁰⁹.

Miri yapıların yapım süresince tüm harcama kalemlerinden sorumlu kişi ise bina eminidir. Bina eminleri çoğunlukla üst düzey devlet görevlileri arasından seçilmektedir. Bina emini sadece büyük miri yapıların inşasında görevlidir. Küçük ölçekli yapılar için hassa mimarları bu görevi üstlenir. Bina eminleri yapı malzemelerinin temininden, çalışan işçilerin ücretlerinin ödenmesine kadar muhasebesel kayıtlarla ilgilidir. Bu kayıtlar ayrıntılı şekilde tutulur ve yapı bitiminde baş muhasebeye sunulmaktadır. Bina emini kayıtların doğruluğunu onaylattığında kendisine temiz kâğıdı verilir¹¹⁰.

Yapı inşaatlarında çalışan iş gücü ilk dönem mimarlar ya da bunlara bağlı ekipler gibi gezgin/bağımsız nitelikli ustalardan oluşmaktadır. Zamanla devlet içinde esnaf grupları gibi yapı işçileri de mesleklerine göre örgütlenmiştir. Bunlar yeni yapılarda çalıştıkları gibi sicil kayıtlarından öğrendiğimiz üzere bakım onarım işlerinde de görev almaktadır. Meslek gurupları arasında taşçılar, duvar ustaları, marangozlar, kiremitçiler, bıçakçılar, camcılar, kireççiler, kiremitçiler, kurşuncular, lâğımçılar, badanacılar gibi uzmanlık dalları yer almaktadır. Klasik dönemde, tezimizin konusu olan hanların da çatı kurşunlarının yenilendiği veya ekonomik nedenlerle kiremitle değiştiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. İşçiler piyasadan bulunduğu gibi, nafaka denilen sembolik ücretlerle sultana ait yapılarda devletin maaşlı askeri erat grubunun ya da esirlerin çalıştığı bilinmektedir. Bu uygulama, devletin diğer üst düzey yöneticilerine

¹⁰⁹Yenal, a.g.e, s.39.

¹¹⁰Yenal, a.g.e, s.39-40.

ait yapılarda da geçerlidir. Piyasada hizmet veren usta gruplarının sultan veya yönetici sınıfının talepleri ile şehir dışı yapılarında da görev aldıkları bilinmektedir¹¹¹.

Ceyhan Güran, han mimarisi ve tipolojisi hakkında geniş yorumlarda bulunmuştur. Öncelikle şehir hanları genel yapıdaki dikdörtgen form yerine arsa ve yol durumuna göre şekillenerek, ihtiyaçların karşılanması ön plana çıkmıştır. Bu da revaklı avlunun arkasında yolcular için mekânlar oluşmasını sağlamış, hayvan barınma yerlerinin ana yapıdan ayrı ek yapılara dönüştüğü görülmüştür¹¹². Ticarete yönelik işlevselliğe önem verildiğinden, hanların aynı zamanda yolların korunmasına dair askeri nitelikleri kaybolmuştur. Evliya Çelebi ve Batılı seyyahların ifadelerinde hanlar, misafirlerinin ihtiyaçlarını karşılayabilmekte, ancak konfor konusunda aynı hassasiyeti sağlayamamaktadır¹¹³.

Güran, tipoloji açısından Osmanlı'nın kurulmasıyla ilk örnekleri Bursa'da ortaya çıkan şehir içi han yapılarını kendi içinde üçe ayırmaktadır: Birinci grup, Pirinç Han örneğindeki gibi; tek avlulu, ahır kısmı avluya bitişik hanlar; ikinci grup Koza Han ve Fidan Hanı örneğinde olduğu gibi ikamet ve ahır kısmı birbirinden ayrı ama yapısal olarak bitişik hanlar; üçüncü grup ise ticaret hanlarıdır¹¹⁴.

Şehir içi han yapıları, genellikle iki katlı, alt katları depo, ahır, tamirhane; üst katları ise yolcuların barınması amaçlı inşa edilmiştir¹¹⁵(şek.4). Katlarda, kare veya dikdörtgen avluya bakan cephelerinde revaklar yer almaktadır. Güran, ticaret hanlarında alt katta penceresiz mal depoları, üst katta ise büroların bulunduğunu eklemektedir¹¹⁶. Bu plan tipi, hanların genel işlevsel yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu konuda incelemeleri bulunan Bozkurt Ersoy ise, menzil ve kervansaraylara göre şehir içi hanlarına ilişkin yapılan araştırmaların azlığından söz ederken, şehir içi hanlarının menzil kervansaraylarından farklı tarzda yapılar olduğundan kesin bir dille

¹¹¹ Yenal, a.g.e, s.40-42.

¹¹² Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1978, s.9.

¹¹³ Güran, a.yer.

¹¹⁴ Güran, a.g.e., s.17-18.

¹¹⁵ Balibey Hanı üç katlı oluşuyla çok katlı hanlar içinde Bursa'da tekil bir örnektir. BOA, BŞS, B84 s.15.

¹¹⁶ Güran, a.yer.

söz etmektedir¹¹⁷.

Ersoy, şehir içi hanlarını plan tipleri bakımından avlu, kat sayısı, cephe düzeni, mekânı düzeni, örtü sistemi, taşıyıcı sistemler, malzeme kullanımına göre detaylı bir gruplandırma yapmıştır¹¹⁸.

Bozkurt Ersoy, Evliya Çelebi'ye dayanarak, 17. Yüzyıl Osmanlı coğrafyasında yaklaşık 8500 han olduğundan bahseder¹¹⁹. Evliya Çelebi, Bursa'daki han ve kervansaray sayısını ise 108 olarak vermektedir¹²⁰.

Osmanlı şehir içi hanlarından günümüzde işlevini sürdüren ilk yapı, 1339 tarihli Bursa'daki Emir Hanı'dır. Son hanlar ise 1900'lü yılların başında inşa edilmeye başlanan Mimar Kemalettin yapısı İstanbul'daki Vakıf Hanları olmalıdır¹²¹.

Evliya Çelebi şehir içi hanlarını işlevsel olarak üç gruba ayırmıştır: Tüccar hanları, ücretsiz misafirhaneler ve bekâr odaları¹²². Evliya Çelebi'nin tüccar hanları olarak tanımladığı birinci grupta büyük tüccarların hem iş hem de konaklama amacıyla kullandıkları hanlardan söz etmektedir¹²³. Bursa'da, kale gibi ve demir kapıları olan, iki yüz hücreli ve ahırlı diye tarif ettiği Pirinç Hanı'dır.¹²⁴ Acem Hanı olarak bahsettiği Koza Hanı'nı da kale gibi olarak tanımlar. Bu anlatımda Koza Hanı mescidi ve havuzu ile Acem diyarından gelen müşterilerle doludur. Koza Hanı'nda mizan-ı harir emini kalmaktadır. İpek mizanı buradadır ve gümrük işlemleri buradan yapılmaktadır¹²⁵.

Bursa hanlarının çoğu şehir içi hanlar olduklarından alt katları esnafın satış yaptığı mekânlardır. Üst katlar ise daha çok büro ve otel olarak kullanılmaktadır. İkinci

¹¹⁷ Ersoy, a.g.m.,s.75.

¹¹⁸ Bozkurt Ersoy, bu gruplandırmayı listeler halinde de vermiştir.Ersoy, a.g.m., s.90-94.

¹¹⁹Bozkurt Ersoy, "Osmanlı Şehir-içi Hanlarının İşlevleri", 11.Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Utrecht, 23 - 28 Ağustos 1999, *EJOS-Electronic Journal of Oriental Studies*, Vol.IV, (2001), s.1.

¹²⁰Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, *Evliyâ Çelebi Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa - Bolu - Trabzon - Erzurum -Azerbaycan - Kafkasya - Kırım-Girit 2*. Cilt 1 Kitap 2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 20.

¹²¹Işık Tamdoğan-Abel, "Hanlar Ya Da Osmanlı Kentinde Yabancı", *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı*, Ed: Ramiz Dara, Bursa: T.E.D Yayınları, 2003, s. 17.

¹²²Şule Pfeiffer-Taş, "Evliya Çelebi'de Şehiriçi Hanları ve Kervansarayları: Mimari ve İşlevsel Sınıflandırma", *"Türklük Bilgisi Araştırmaları"*, Cilt 44, Kitap Matbaacılık, (2015), s.338.

¹²³Pfeiffer-Taş, a.g.m. s.339.

¹²⁴Dağlı, Kahraman, a. yer.

¹²⁵Dağlı, Kahraman, a. yer.

kattaki odalarda yer alan baca, pencere ve niş gibi mimari elemanlar, alt ve üst katlardaki işlev farklılıklarını göstermektedir¹²⁶.

Hanların işletilmesi üçüncü kişilere, hancı ya da müstecir denilen kiracılara verilebilirdi. 18. yüzyılda hanlardan imdadiye vergisi alındığı bilinmektedir¹²⁷.

Hancı, handa konaklayanların her türlü güvenliğinden sorumludur. Gece hana yeni yolcular gelir ancak sabaha kadar kimsenin çıkmasına müsaade edilmez. Hancı, sabah han kapılarını açmadan önce konaklayanların eksigi olup olmadığını kendilerinden teyit ederdi. Gece çalınan maldan hancı sorumlu olur ve bulunmazsa malın bedelini ödemekle yükümlü tutulurdu¹²⁸. Han kapıları açıldıktan sonra yapılan şikâyetler dikkate alınmazdı¹²⁹.

Bursa'ya gelen Carsten Niebuhr, kaldığı handaki mescitte, her cuma günü namaz kıldığını ve namaz vakitlerini haber vermek üzere hanın kapıcısı olan bir Ermeni'nin davul çaldığını ifade etmektedir¹³⁰.

Bursa'ya gelen İran ve Avrupa kökenli tüccarlar, şehrin en büyük hanlarında kalmışlardır. Birçok tüccarın hanlarda devamlı olarak ayrılmış odaları bulunmaktadır. Bu durum, tüccarın kazancının büyüklüğü ile de ilgili olmalıdır. 15. ve 17. yüzyıllar arasında, büyük tüccarlar, kaldıkları handa biri üst kat, diğeri ise alt katta olmak üzere iki oda tutarlarmış. Çünkü hanların işlevlerinde alt katta mal depolama ve ticaret, üst katta ise konaklama ve ofis kısımları yer almaktaydı. Bu işlevsellikte iki katta da kullanım ihtiyacı olan tacir, her katta oda kiralanmaktaydı. Acem tacirler genellikle Koza Hanı'nı, Orta Avrupa ve Ruslarinsa kürk alımlarından dolayı Pirinç Hanı'nı tercih ettikleri bilinmektedir¹³¹.

Hanlarda kalan tüccarlar, diğer tüccarlarla hanlarda ticari ilişki içine girebilir, farklı illerdeki ticaret konusunda bilgi alış-verişinde bulunabilirdi¹³². Her handa sadece

¹²⁶Raif Kaplanoğlu, "Geçmişten Günümüze Bursa Hanları", *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı*, Ed: Ramiz Dara, Bursa: T.E.D Yayınları, 2003, s. 30.

¹²⁷Abel, a.g.m., s. 19

¹²⁸Abel, a. yer.

¹²⁹Kaplanoğlu, a.yer.

¹³⁰Kaplanoğlu, a.yer.

¹³¹ Dalsar, a.g.e., s.143.

¹³²Abel, a.g.m., s. 21.

belli bir ürünün satılmasından dolayı, hanın adı satışı yapılan ürünün adı ile anılır. Bu hanlar, o malın toptan satışı ya da dağıtımına hizmet edecek kapalı birer pazar yeri gibidir¹³³. 17 Zihicce 924(20 Aralık 1518)tarihli bir sicilde İstanbul sarayına Bursa'dan sarı buğday satın alımı için Sinan memur edilerek 7 bin akçelik alım yapıldığı kayıtlıdır¹³⁴. Koza Hanı, Pirinç Hanı, Yoğurt Hanı gibi yapılar, satılan ürün cinsine göre isim almışlardır. Bu konuya tezimizin ilerleyen bölümlerinde de değineceğiz. Böylelikle devlet mal üzerinde kontrol sağlayabildiğinden vergi kaçağını da önlemeye yönelik tedbir sağlamış olmaktadır¹³⁵.

Hanlarda kalanlara ait kayıtların varlığı ve günümüze ulaşabilenler hanlardaki günlük yaşam ve düzen konusunda fikir vermektedir. Hanlarda konaklayan misafirlere ait kayıtlar, aynı hanlarda aynı yöre insanların kaldığı ya da aynı meslek gruplarından insanların bir arada yaşadığını doğrulamaktadır. Vefat dolayısıyla kalan miras için tereke tutulur, cenaze yakınlarına teslim edilir ya da gönderilirdi¹³⁶.

Mal ya da para çalınmasına karşın da kefalet sistemi işlemekteydi. 18 Ramazan 924(23 Eylül 1518) tarihli bir belgeye göre Han-ı Cedid-i Sâni'de iki yabancı Frenk'e ait 15 bin akçenin çalındığı, ancak kimin aldığı belirlenemediğinden handaki altı yabancı birbirine kefil olup zabıt tutulmuştur¹³⁷.

1650 tarihli Bursa kadı sicillerinde hanların işleyişi ile ilgili yer alan bir şikayet dikkat çekmektedir. Yeni Han, Mahmud Paşa Hanı ve Eskiye Han'da bazı Yahudi ve zimmîlerin dellâlbaşı olmadıkları halde vakfın mahsulüne karıştıkları ve satılan malların satılan malların dellâlbaşı aracılığı olma zorunluluğu dikkate alınmadan satış yapılmaya kalkışıldığına dair şikâyet kayda geçmiştir¹³⁸.

2.2. 17. YÜZYIL SONRASINDA SİSTEMİN BOZULMASI VE HANLARIN İŞLEYİŞİ

¹³³Ersoy, "Osmanlı Şehir-içi Hanlarının İşlevleri",s.2.

¹³⁴ "Türkün", *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C.Ek, yy. ty., s.183.

¹³⁵Ersoy, "Osmanlı Şehir-içi Hanlarının İşlevleri", a. yer.

¹³⁶Bu konuya ait birçok örnek bulunmaktadır. YusufOğuzoglu, "Osmanlı Dönemi'nde Bir Ticaret Merkezi Olarak Bursa Çarşısı'nın Yükselişi", s.43.

¹³⁷Han-ı Cedid-i Sani Pirinç Hanı'dır."Türkün", a.g.e., s.78.

¹³⁸Nalan Kılıç, *1650 Yılında Bursa (B 87 Nolu Mahkeme Siciline Göre)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005,s.200-201.

16. yüzyılın sonlarında İpek Yolu'nun büyük ölçüde önemini yitirmesi, Amerikan gümüşünün Avrupa'ya akması ve sonuçta oluşan enflasyon, Osmanlı parasının değerini kaybetmesine neden olmuştur. Devlet, paranın değerini düşürerek toplanan vergi miktarını arttırma yoluna gitmiştir¹³⁹.

16. yüzyıl sonlarından 1639'a kadar süren İran mücadeleleri, Şah Abbas'ın İpek Yolu'na alternatif rotalar araması, Ümit Burnu deniz yolunun kara kervanlarının yerini alarak baharat taşımacılığındaki önemini azaltması, Celali İsyanları ve iç karışıklıklar ülke ticaretinde kayıplara neden olmuştur¹⁴⁰.

16. yüzyılın ilk yarısında Yavuz Sultan Selim'in İran'a koyduğu ipek yasağının benzerini Şah Abbas uygulamış ve ipek ticaretinde Osmanlı topraklarını devreden çıkararak güzergâhı Hint Okyanusu'na aktarmaya çalışmıştır¹⁴¹.

16. yüzyılda Halep, Bursa'nın önüne geçerek Avrupa'nın tercih edilen ipek pazarı oldu. 17. yüzyılda İzmir, hem Bursa'nın hem de Halep'in önünde yer aldı¹⁴².

16. yüzyıl sonunda Suhte ve 17. yüzyıl başlarında Celali İsyanları, ekonomik bozulma ve askeri alanda oluşan başarısızlıklardan doğan boşluklardan ötürü ortaya çıkmıştır¹⁴³. Bursa Anadolu'nun en kalabalık öğrenci nüfusunu barındırdığından ve ümera sınıfı, askerlere karşı medrese öğrencilerinin lehine tavır aldıklarından, Bursa'da idari ve sosyal zemin zarar görmüştür¹⁴⁴. Bu olumsuz ortam, ekonomik alım gücünü de etkilemiş, üretimde kalitenin düşmesine yol açmıştır¹⁴⁵.

17. yüzyılda Almanlar ve İngilizler, Uzakdoğu ve İran ipek ticaretini kısmi olarak ele almıştır. Bunun sonucunda Osmanlı, ipek ve hammadde gelirlerinden büyük

¹³⁹Zeynep Dörtok, *Bursa'nın Kent Dokusu Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (17.yy)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001,s.76.

¹⁴⁰Ergun Kağıtçıbaşı, Enis Yaşar, *Bursa'nın Ekonomik Tarihi 1326-1900*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, ty,yy, s.159.

¹⁴¹Ergun Kağıtçıbaşı, Enis Yaşar, a.g.e., s.160.

¹⁴²Halil İnalıcık'ın Nisan 1996'da Bursa'da toplanan Uluslararası Tekstil Sempozyumu'na sunulan bildiri. Halil İnalıcık, "Türkiye'nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar", Çev: Doğan Şahiner, *Bir Masaldı Bursa...* Ed. Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, s.62.

¹⁴³Fatma Acun, "Celali İsyanları (1591-1611)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (2002), s.698.

¹⁴⁴Abacı,a.g.m., s. 167.

¹⁴⁵Akkılıç, a.g.m., s.43-44.

ölçüde yoksun kamıştır¹⁴⁶. İpekli dokumaların üretimi 17. yüzyıl başlarına kadar sürmüş, hammadde yoksunluğu nedeniyle dokumacılık yavaş yavaş terk edilmiştir. Anadolu’da ise ipekli dokuma üretimi yerine kozacılık tercih edilmiştir¹⁴⁷.

Anadolu’da yetişen Türk kozalarına sanayide ilerleyen Avrupa işletmeleri ilgi göstermiştir. Bu nedenle de Anadolu, 19. yüzyıldan sonra sadece hammadde üreticisi durumunda kalmıştır¹⁴⁸.

17. ve 18. yüzyıllarda şehrin mimari yapısında önemli bir değişim olmamıştır. Bursa İstanbul’a yakın olması nedeniyle merkezi yönetimin denetimini daha fazla hissetmiştir¹⁴⁹. Yukarıda bahsi geçen olumsuz gelişmeler ve isyanlar nedeniyle kentin savunma ihtiyacı oluşmuş¹⁵⁰, Hasan Paşa şehrin büyüyen kısmı olan Hisar’ın doğu yönüne bir kale inşa ettirmiştir¹⁵¹.

2.3. 19. YÜZYILDA ŞEHRİN DEĞİŞİMİ VE HANLARIN İŞLEVİ

18. ve 19. yüzyıllar Avrupa’nın sömürgelerinden elde ettiği gelirler, tarımsal üretim yoluyla, 19. yüzyılda sanayileşmeyi tetiklemiştir. Böylelikle Avrupa içyapısını, alıştığı yaşam tarzından çıkartarak hızlı bir değişime itmiştir. Avrupa’nın kendi iç dinamikleriyle yaşadığı bu hızlı değişim, etkileşimde olduğu ülkeleri de öncelikle şekil olarak ardından da sosyal yapıda fark edilecek biçimde değiştirmiştir¹⁵².

Osmanlı İmparatorluğu, tarih sahnesine çıktığı 14. yüzyılda tarımsal üretime dayalı ekonomi modelini sürdürmüş, 18. yüzyılda ortaya çıkan sanayi devrimine ise 150 yıl kadar direnmeyi başarmıştır¹⁵³.

¹⁴⁶ Abacı, a.g.m., s. 169.

¹⁴⁷ Dalsar, a.g.e., s.19.

¹⁴⁸ Dalsar, a. yer.

¹⁴⁹ Abacı, a.g.m., s. 170.

¹⁵⁰ Özlem Köprülü Bağbancı, “Bursa Hanlar Bölgesinin Değişim Süreci”, *Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi*, Ed. Cafer Çiftçi, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 1997, s. 310.

¹⁵¹ Abacı, a.g.m., s. 169-170.

¹⁵² Alidost Ertuğrul, “XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 7, S 13, 2009, s.293. <https://www.talid.org/downloadPDF.aspx?filename=398.pdf> (Erişim 10.03.2019)

¹⁵³ Mehmet Genç, “Vakıf ve İktisat”, Vakıf ve İktisat Sempozyum, Ed. Mehmet Kurtoğlu, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014, s.25.

1839'da Tanzimat Fermanı'nın yürürlüğe girmesiyle Osmanlı Devleti, yapısını Batılı tarzda reformlarla düzenlemiştir¹⁵⁴. 19. yüzyılda devlet yönetiminin gerçekleştirdiği reformlar ve dış etkenlerle başlayan modernleşme hareketleri, devletin her yerinde görüldüğü gibi Bursa'da da hissedilmiştir¹⁵⁵. Yüzyılın sonlarına doğru, hükümet konağı, belediye, posta idaresi, tiyatro, karakollar gibi yönetsel yapılar yanında Batı kültürünün etkisiyle tiyatro ve yeni eğlence yerleri oluşmaya başlamıştır¹⁵⁶.

31 Ocak 1855 tarihinde meydana gelen büyük deprem¹⁵⁷ ve aynı yıl içindeki tekrarları, Bursa'nın "küçük kıyameti" olarak anıldı¹⁵⁸. Bu depremler ve devamında oluşan yangınlar Bursa'da birçok yapının zarar görmesine, yanmasına, kısmen ya da tamamen yıkılmasına neden olmuştur. Depremin yaralarının sarılması konusunda İstanbul'dan mimarlar, müteahhitler ve mühendisler getirtilmiştir¹⁵⁹. 1864 yılında Bursa'ya gelen Wrasberg, 1855 yılında meydana gelen depremin enkazlarının kentin doğu ucunda bir yığın olarak izlendiğinden bahseder¹⁶⁰. Bu konuda hanlara ait hasar durumları, tezimizin üçüncü bölümünde incelenmiştir.

Bu tarihten sonra başlayan imar hareketlerinde bilinçli olarak yapılmaya başlanmıştır. Bursa valisi Ahmet Vefik Paşa (1879-1883) planlı bir Batı kenti inşa etmeye çalışmıştır¹⁶¹. Devamında Mahmut Celalettin ve Reşit Mümtaz paşalar da başta yeni yollar ve binalar imar ederek şehre Batılı bir görünüm katmaya çaba göstermiştir¹⁶². İlk kadastral harita ise 1862 yılında Suphi Bey başkanlığında bir heyet tarafından çizilmiştir¹⁶³.

¹⁵⁴Neslihan Dostoğlu, "Modernleşme Dönemi'nde Bursa'daki Kentsel Gelişme", *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa*, Ed: Cafer Çiftçi, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009, s. 14.

¹⁵⁵Bağbancı, a.yer.

¹⁵⁶İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1987, s. 881.

¹⁵⁷Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, ed: Nurcan Abacı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, s.82.

¹⁵⁸Besim Özcan, "Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855)", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1999-01-01 S.5, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, (1999), s.75.

¹⁵⁹Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa: Halkevi Neşriyat, 1935, s.94.

¹⁶⁰Yıldırım, a.g.e, s. 526.

¹⁶¹Bağbancı, a.g.m., s.311.

¹⁶²Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa*, İstanbul: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2003, s. 33-34.

¹⁶³Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa*, a. yer.

19. yüzyılda hem çağdaş, hem geleneksel yapı tipleri birlikte yaşamaya başlamıştır. Bedesten ve çevresinde geleneksel çarşı ile bankalar, iş hanları, büro ve ipek fabrikalarından oluşan farklı ticaret yapıları yer almıştır. Bu dönemde Bursa'da yönetim ve kültürel yapıları inşa edilmiş, ulaşım sisteminin değişmesi sonucunda yeni yollar açılmıştır¹⁶⁴. Ahmet Vefik Paşa, Hükümet Konağı önünden Altıparmak yönüne giden Atatürk Caddesi'ni ve Çekirge-Hamzabey-Kaplıcakapı caddelerini; Reşit Mümtaz Paşa da Mecidiye (Maksem) ve Hamidiye (Cumhuriyet)caddelerini açtırmıştır¹⁶⁵. Atatürk Caddesi'nin bir ucunda Tahtakale Hanı, diğer yönünde ise Bali Bey Hanı caddenin sağ tarafında kalmıştır. Kapan Hanı'nın büyük bölümü yol açma çalışmalarında yıkılmıştır. İnönü Caddesi'nin doğusundaki Davutpaşa Hanı ile Kamberler Hanı ise şehir merkezinin dışında bırakılmıştır. Cumhuriyet Caddesi'nin açılması sırasında Galle Hanı ikiye bölünmüş, Perşembe Hamamı ve Pirinç Han'ın köşeleri yıkılmıştır. Eski-Yeni Han ve Karacabey Hanlarının bir bölümü yıkılmıştır. Mecidiye Caddesi'nin açılması sırasında ise İpek Hanı'nın doğu kanadı yıkılmıştır¹⁶⁶.

19. yüzyılda yaşanan değişimler, yaşam tarzına da etki etmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında Bursa'yı ziyaret eden özellikle Avrupa kökenli seyyahlar, şehirde Batılı tarzda otel bulunmamasından söz etmektedir. Geçmişte başta tacirler olmak üzere şehre gelenlerin konaklama ihtiyacını da karşılayan hanların, Avrupa şehirlerinde yer alan otellere göre konfor bakımından yetersiz kaldığından şikâyet etmektedirler¹⁶⁷. Bu konuda detaylı bilgiler veren ve hanlara yabancıların bakışında genel bir ipucu sağlayan Porter'in Bursa ziyaretinde, doktorluk yapan bazı yabancıların ısrarlı tavsiyelerinden anlaşıldığı üzere, konaklama mekânı olarak hanlar eski itibarlarını yitirmişlerdir. Bir başka seyyah Pardoe ise hanları; başka bir yerde kalma şansı bulunmayan yabancılar için zorunlu konaklama mekânı olarak ifade etmiştir. Bursa'da ilk otellerin açıldığı 19. yüzyılın ilk ortalarından itibaren hanlarda hiçbir seyyahın bulunmayışı, hanların, otellerin yapılışına değin zorunlu konaklama mekânları olarak görüldüğünün kanıtı niteliğindedir¹⁶⁸. Hanlara alternatif olarak Çekirge'de kiralık evler veya odalar iyi bir seçim olmalıdır¹⁶⁹. Avrupa tarzı otel işletmeleri, Osmanlı toplumuna yabancı, yeni bir

¹⁶⁴Bağbancı, a.g.m., s.310.

¹⁶⁵Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa*, a. yer.

¹⁶⁶Bağbancı, a.g.m., s.311.

¹⁶⁷İsmail Yaşayanlar, *"Osmanlı Dönemi Bursa Otelleri"*, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2013, s.31.

¹⁶⁸Yıldırım, a.g.e, s. 372.

¹⁶⁹Yaşayanlar, a. yer.

sektördür. Bu nedenle açılan oteller yine gayrimüslimler tarafından idare edilen, yine gayrimüslim misafirleri ağırlamak için kurulmuştur. İstanbul dışındaki Avrupa ile ticari ve kültürel ilişkileri bulunan liman kentlerinde otel sayıları hızla artmıştır¹⁷⁰. Bursa’da ilk açılan otel, 1847 yılında Bursa’da bulunan Charles Mac Farlane’nin kayıtlarında adı geçen Hotel Olympos’tur¹⁷¹.

Depremden sonra yara alarak kullanılmaz ya da işlevselliğini kısmen yitirmiş olan han yapılarına ilgi azalmış, Batılı tarzda şehrin yeniden imar edilmesi çalışmalarında hanlar şekil değiştirmiş ve/veya yıkılmıştır.

4 Muharrem 1340 (7 Eylül 1921) tarihli bir belgede, Bursa han ve otel işletmecileri adına, Bursa’da bulunan 100 kadar hanın vergilerine yapılan zammın geri çekilmesi için Belediye’ye dilekçe verildiği görülmektedir. Bu belgeden anlaşıldığına göre, Bursa’daki konaklama işletmecileri büyük çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Verilen isimler arasında ise araştırmamızın konusu olan han isimleri geçmemektedir. Ancak, bu yıllarda hanların konaklama tesisi olarak kullanıldığı belirlenmektedir¹⁷²(şek. 5-6).

¹⁷⁰Ertuğrul, a.g.m., s.300.

¹⁷¹Yaşayanlar, a.g.e., s.45.

¹⁷²BOA DH.UMVM, g.165, d.3 (4 Muharrem 1340).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN BURSA HANLARI

3.1.KAPAN HANI

Kapan, Arapça kabbân kelimesinden türemiştir. Ağır yükler için tek kollu büyük terazi anlamındadır¹⁷³. Mısır’da kantar kullanan kimseye “kabbânî”, satış işlemleri ile ilgili kuruma da “Dîvânü'l-kabbânî” denirdi¹⁷⁴. Kapanlarda yiyecek türleri, yük hayvanları, pamuk, kösele gibi hammaddelerin vergi işlemleri yapılmaktaydı¹⁷⁵. Kapan işletmesi için devlet, mukataa sistemi uygular, bu sistemde devlet işletmeleri kira bedeli karşılığı iltizama vererek ile doğrudan hazineye nakit girdisi sağlardı¹⁷⁶. Fahri Dalsar’a göre 17. yüzyılda Bursa’nın dört kapanı vardır: Mîzân-ı harir (ipek kapanı), kantar ve dengin, meyve kapanı ve galle (tahıl) kapanıdır¹⁷⁷. Bursa’da mukataa gelirinin 3’te 2’si mizan mukataasından alınmaktaydı¹⁷⁸.

Kapanlar, İslam Devletlerinde satışı yapılan ürünlere göre, un kapanı, bal kapanı, yağ kapanı olarak isimlendirilmiştir. Şehre giren ve satışı yapılacak ürünler, önce kapana gelir, ağırlık, kalite ve çeşidine göre fiyatlandırılır, vergisi de belirlendikten sonra da dağıtımı yapıldı. Bu nedenle kapanları, bugünkü ana bayi ya da toptancı hali olarak nitelendirebiliriz. Selçuklu ticari tarzında uygulanan yol üstü hanları ticareti yerine; şehir ticaretini tercih eden Osmanlı ticaret tarzının, şehir içi ticaretinin kontrol altında tutulma isteğinin bir gereği olarak kapan hanları ortaya çıkmıştır. Şehir içi ticareti dönemde, artan nüfusun tüketim ihtiyacından doğmuştur¹⁷⁹. Sezai Sevim, kapan hanlarını Osmanlı şehrinin üç belirleyici ögesinden biri olarak gösterir¹⁸⁰.

Bursa kapanı, kadı sicillerine göre I. Murat Hüdavendigâr zamanında yapılmıştır¹⁸¹. Kapan Hanı’ndan önce Orhan Bey’in Emir Hanı’nda kapan işlemlerinin yapıldığı bilinmektedir¹⁸². Evliya Çelebi, Bursa kapanından yağ kapanı olarak

¹⁷³ “Kapan”, Nişanyan Sözlük, <http://www.nisanyansozluk.com/?k=kapan>, (26.08.2018)

¹⁷⁴ Sezai Sevim, "Bursa'nın Yitik Hanları ve Kapan Han", Bursa'da Yaşam, Temmuz, Bursa (2009), s. 26.

¹⁷⁵ Halil İncelik, “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, s.57.

¹⁷⁶ Mehmet Genç, “Mukataa”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mukataa> (26.08.2018)

¹⁷⁷ Raif Kaplanoglu, “90. Yılında Bursa Ticaret Borsası”, Bursa: Avrasya Vakfı Yayınları, 2016, s.36.

¹⁷⁸ Halil İncelik, “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, s.57.

¹⁷⁹ Sezai Sevim, "Bursa'nın Yitik Hanları ve Kapan Han", s. 27.

¹⁸⁰ Sevim, a.g.m, s. 26.

¹⁸¹ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 2. b., Ankara : TTK Yayınları, 2014, s. 33.

¹⁸² Dalsar, a.g.e., s.255.

bahseder¹⁸³. Han, Ulucami'nin batısında, Atatürk Caddesi üzerinde yer almaktadır. Hemen karşısındaki Köfeciler Sokağı'nda Köföncüler Çarşısı bulunmaktaydı¹⁸⁴. Halil İnalıcık'ın Bursa gelirleri üzerinde yaptığı çalışmalardan edindiğimiz bilgilere göre Bursa'da büyük ve küçük olmak üzere iki kantar mukataası bulunmaktadır. Boya ve yiyecek maddeleri için küçük kantar, hayvan gibi ağır yükler içinse büyük kantar kullanılmaktaydı. 1485 yılı büyük kantar kira bedeli, 170 bin; küçük kantar kira bedeli ise 80 bin akçe olarak belirlenmiştir¹⁸⁵. İnalıcık, her iki kantarın da aynı yapı içinde mi işletildiği, yoksa farklı binalarda mı bulunduğu konusunda bir bilgi vermemektedir. Bursa'da ipekçilik konusunda çalışmaları bulunan Fahri Dalsar, kantar işleriyle mizan işlerinin şehrin ticaret bakımından geliştikten sonra birbirinden ayrılarak, mizanın belli yerlerde bulunduğunu yazmaktadır. İpek gibi hassas ve yoğun el değıştiren üretimler, ürünün kendi hanında ve mizanında işlem görmekte; kantar işleri ise daha kaba mallar için kullanımda olmalıdır¹⁸⁶.

Raif Kaplanoğlu, 24 Şubat 1914 tarihli Ertuğrul Gazetesi haberine göre, Tahtakale'de duhuliye ve kantariye olduğunu söylemektedir (şek.7). Kaplanoğlu Tahtakale bölgesi için yaptığı araştırmalarda, şehrin et ürünlerinin köylerden buraya getirilerek satışının yapıldığını ve kantarın da burada bulunduğunu göz önüne alarak, büyük kantarın Tahtakale'de olabileceği görüşündedir¹⁸⁷. Tahtakale bölgesinin günümüzde de halen köylü pazarı ve ürünlerinin satış yeri olduğunu düşünürsek, yüzyıllardır değışmeyen bir ticaretin burada var olduğu ve vergilerinin de burada toplandığını da bu görüşe ekleyebiliriz.

Zamanla artan ticaret hacmi nedeniyle tek bir kapan tüm ürünlerin sayım ve vergilendirme işlemlerine yetmemiş, satış ürünlerine göre isimlendirilen yeni inşa edilen hanlarda, satıldığı ürünün kapan işlemleri de gerçekleştirilmiştir¹⁸⁸.

Kamil Kepecioğlu, kadı sicillerinden aldığı bilgiyle, 1567'de Kapan Han'da bazı yeniçerilerin namahrem ile uygunsuz hallerde bulunduğunu, dolayısıyla burada ticari işlev yerine misafirhane benzeri bir yapı olabileceğine işaret etmektedir. Kepecioğlu

¹⁸³ Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, a.g.e., s. 20.

¹⁸⁴ Fevzi Şen, "Bursa'nın Tarihi Hanları Çarşıları ve Osmanlı Dönemi'nde Ekonomiye Katkıları ", *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı*, Ed: Ramiz Dara, Bursa: T.E.D Yayınları, 2003, s. 97.

¹⁸⁵ Halil İnalıcık, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", s.58.

¹⁸⁶ Dalsar, a.g.e., s.239.

¹⁸⁷ 24 Şubat 1914 tarihli Ertuğrul Gazetesi, Raif Kaplanoğlu Özel Arşivi.

¹⁸⁸ Sezai Sevim, "Bursa'nın Yitik Hanları ve Kapan Han", s. 29.

yapının, 1683'te 29 odası ve mescidinin 156 bin akçeye tamir edildiğini yazmaktadır¹⁸⁹. Ekrem Hakkı Ayverdi ise 1614 yılında bazı camilerle birlikte, Kapan Hanı'nın tamiratının da yapıldığını ve 10 bin beş akçe sarf edildiğini başka bir sicilden bildirmektedir. Ayrıca bu handa susam yağı satıldığını da yazar¹⁹⁰. Raif Kaplanoğlu bu bilgilere ek olarak 1511 yılında da esaslı bir tamir gördüğünden söz eder¹⁹¹. Özlem Bağancı ise 1614 ve 1683 tamirlerine ek olarak 1749 yılında yapılan tamiri de çalışmasına almıştır¹⁹². Kazım Baykal ise 1978'de Kapan Hanı'nın kemerinin ve iki odasının bir gecede yıkıldığını belirtmiştir¹⁹³.

Raif Kaplanoğlu, Bursa nüfus defterleri üzerinde yaptığı çalışmadan Kapan Hanı'nda 1830 yılında 4, 1839 yılında ise 46 kişinin kaydına ulaşmıştır¹⁹⁴.

Bu kayıtlarda handa genellikle hamalların ikamet ettiği görülmektedir. İbradı'dan (Antalya ilçesi) gelenlerin yoğunlukta olması, hanlarda yöreselciliği akla getirmektedir¹⁹⁵.

1855 yılında Kapan Hanı'nın yarısının yıkılmış olduğunu İşaretnüma'dan öğrenmekteyiz¹⁹⁶ (şek.8). Yusuf Oğuzoğlu ise 1855 depreminin Bursa'daki etkilerini anlattığı çalışmasında Kapan Hanı'nın bazı yerlerinin yıkıldığını yazmaktadır¹⁹⁷. Kapan Hanı'nın güneyi, Vali Reşit Mümtaz Paşa Dönemi'nde Setbaşı ile Altıparmak Caddeleri'nin birleştirilmesi sırasında (1903-1906) yıkılmıştır¹⁹⁸. Kazım Baykal, Kapan Hanı'nın Ulucami ile Çakırhamam arasındaki büyük caddenin yapımı sırasında yıkıldığını doğrular ve güney duvarının da doğuya, karşıdaki çınara kadar uzandığını bildirmektedir. Ayrıca kapının kuzey üst odasında kapan işletmesinde kullanılan kantar

¹⁸⁹ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, Bursa: Bursa Halkevi, 1934, s. 6.

¹⁹⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* Cilt 1, s.276.

¹⁹¹ Raif Kaplanoğlu, "Kapan Han", Bursa Tarihi Çarşı ve Hanları, <https://www.btch.org.tr/bursa-hanlari.php?id=42>, (18.09.2018).

¹⁹² Özlem Köprülü Bağancı, *Bursa Hanlar Bölgesi Değişim ve Dönüşüm Sürecinin İncelenmesi ve Bölgenin Korunması Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007, s.46.

¹⁹³ Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, 3. b., Bursa: Hâkimiyet Matbaası, 1993, s.232.

¹⁹⁴ Raif Kaplanoğlu, "İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı", *Bursa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 38, Güz 2012 Bursa: Bursa Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2012, s. 52.

¹⁹⁵ Kaplanoğlu, a.g.m., s. 56.

¹⁹⁶ Gökmen-zâde Seyyid el Hâcî Hüseyin Rıfat Efendi Bursavî, *İşaret-numa*, Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, No.1272, vr.10.

¹⁹⁷ Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", *Bursa Yöresinin Depremelliği ve Deprem Tarihi*, ed: Nurcan Abacı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, s.82.

¹⁹⁸ Sezai Sevim, "Bursa'nın Yitik Hanları ve Kapan Han", Bursa'da Yaşam, Bursa (Temmuz) 2009, s. 27.

ve okkaların bulunduğunu ve Bursa Müzesi'ne kaldırıldığını belirtmiştir¹⁹⁹. 17. yüzyılda yağ tüccarlarının kullandığı han bir dönem otel hizmeti de vermiştir²⁰⁰. 19. yüzyılın ikinci yarısında zarar gören ve olasılıkla işlevini yitiren bu han, 20. yüzyıl başında Batılılaşmaya yönelik çalışmalar için şehrin yeni yol ihtiyaçları nedeniyle yıktırılmıştır.

Albert Gabriel'in çarşı bölgesi haritası üzerinde Kapan Hanı, dikdörtgen planlı, açık avlulu, revaklarla çevrili ve kare girişi olan bir yapı şeklinde çizilmiştir²⁰¹ (şek.9). Muhtemelen tartı işlemleri bu alanda yürütülmekteydi. Hanın yapım tarihi olarak 14. yüzyılın ikinci yarısı verilmektedir²⁰². Kazım Baykal, hanın demir parmaklığı altında suyu Pınarbaşı'ndan gelen bir çeşme bulunduğunu yazmaktadır²⁰³. Kamil Kepecioğlu hanın 29 odasının bulunduğunu²⁰⁴, Ekrem Hakkı Ayverdi ise 868 m² alana sahip ve mescidinin 256.675 akçeye tamir edildiğini ve yaklaşık 900 m² kapalı alanının aşağı yukarı Emir Han kadar olduğunu 1684 tarihli kayıttan nakletmiştir²⁰⁵ (şek.10).

Tüm bu anlattıklarımızdan, kronolojik olarak Bursa'da ikinci ticari han olarak bildiğimiz Kapan Hanı'nın, şehir ticaretinin düzenlenmesi adına kullanılarak, yüzyıllar içinde değişen ihtiyaçlar sonucunda yıkıldığını ve günümüze kalan kısmının halen kullanıldığını söyleyebiliriz (şek.11-12-13). Günümüzde yenilenmiş duvarları arasında ikinci kat saçakları görülebilmektedir (şek.14).

3.2.ESKİ-YENİ HAN

Bursa'da bir han veya hamam yapıldığı zaman “yeni han” veya “yeni hamam” ismini alır; bundan sonra yeni bir han veya hamam yapınca, bir öncekine “eski-yeni” adı verilir²⁰⁶.

¹⁹⁹ Baykal, a.g.e., s.96.

²⁰⁰ Özlem Köprülü Bağbancı, *Bursa Hanlar Bölgesi Değişim ve Dönüşüm Sürecinin İncelenmesi ve Bölgenin Korunması Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,2007, s.46.

²⁰¹ Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, Cilt 1, İstanbul: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2010, s.181.

²⁰² Özlem Köprülü Bağbancı, *Bursa Hanlar Bölgesi Değişim ve Dönüşüm Sürecinin İncelenmesi ve Bölgenin Korunması Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,2007, s.46.

²⁰³ Baykal, a.g.e., s.96.

²⁰⁴ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, Bursa: Bursa Halkevi, 1934, s. 6.

²⁰⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* Cilt 1, s.276.

²⁰⁶ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 2, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s.50.

Kara Timurtaş Paşa'nın torunu²⁰⁷ (şek.15) Ali Bey'in oğlu Mahmut Çelebi tarafından, 1483 yılında, Ertuğrul Camii karşısında, Hisar'daki Kapamalı Mektep denilen Mahmut Bey Mektebi'ne gelir getirmek amacıyla yaptırılmıştır. Hanın geliri ile bu mektepte okuyan yüz elli kız ve erkek çocuğa bayramlık elbise ile yüzer akçe bayram parası dağıtılmıştır²⁰⁸.

Albert Gabriel, hanı Ertuğrul Camii'nin karşısında göstermiştir²⁰⁹ (şek.9).

Kazım Baykal Eski-Yeni Han'ın, Cumhuriyet Caddesi'ndeki bugünkü Gökçen Çarşısı'nın yanında bulunan Perşembe Hamamı'na bitişik olduğunu söyler²¹⁰. 1628 yılındaki sürsat zahiresi bedellerine göre Koza Han ve Fidan Han'ın ardından üçüncü büyük han olduğu anlaşılmaktadır²¹¹.

Yapının Mahmut Çelebi tarafından 1503 yılında 29 bin akçeye tamir edildiği, 1582'de yandığı ve mimarbaşı Süleyman bin Veli tarafından yeni bir tamir gördüğü, 1743 yılında 63 bin akçeye tamir edildiği Kamil Kepecioğlu tarafından söylenmektedir²¹².

1641 yılında şehre gelen İtalyan seyyah Giovanni Francesco Gemelli Careri, şehrin çarşısının güzelliğinden övgüyle bahseder. Seyyah, Eski-Yeni Han'da konaklamıştır²¹³. Bu bilgiye dayalı olarak, 17. yüzyılın ortalarında Bursa Çarşısı'nın işlek, hareketliliğini kaybetmemiş ve Eski-Yeni Han'ın da halen tercih edilen bir konaklama yapısı olduğunu söyleyebiliriz.

Eski-Yeni Han, banisinin ölüm tarihi temel alınarak 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilir. Kadı sicillerinde kâgir ifadesiyle²¹⁴ ve Kazım Baykal'ın da incelemelerinde kesme kefeke tuğladan inşa edildiği²¹⁵ bilgisiyle, döneminin benzer han yapılarına uygun malzeme ve yapım tekniği kullanılarak inşa edildiği söylenebilir. Yine kadı sicillerinden 1559 yılında mescidinin harap olduğu, mescidin yerine bir Yahudi'nin boyacı dükkânı yapması sonucu, ferman çıkarılarak eski haline geri

²⁰⁷ Ergenç, a.g.e., s. 37, BŞS B328 s.38.

²⁰⁸ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 6.

²⁰⁹ Gabriel, a.g.e., s.181.

²¹⁰ Baykal, a.g.e., s.119.

²¹¹ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 7.

²¹² Kepecioğlu, a.yer.

²¹³ Heath W. Lowry, "Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)", İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s.52.

²¹⁴ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 7.

²¹⁵ Baykal, a.g.e., s.119.

çevrildiği bilgisini edinmekteyiz²¹⁶. Ortada mescit yapısının bulunması, Bursa’da birçok handa görülen önemli bir özelliktir.

1855 Bursa Depremi sonucunda Fidan Han hariç diğer hanların ya tamamen yıkıldığını, ya da kullanılmaz duruma geldiğini öğreniyoruz. Bu kapsamda Eski-Yeni Han’ın adı da geçmektedir²¹⁷. 24 Cemaziyevvel 1317 (30 Eylül 1899) tarihinde Islahhane’ye terk edildiği belirtilmektedir²¹⁸ (şek.16). Burada terk edilen, yapının arazisi olmalıdır.

Buraya kadar edindiğimiz bilgilere göre hanın 1855’teki büyük depreme kadar aktif olarak kullanımda kaldığını, ancak depremten sonra işlevini yitirdiği görülmektedir. 1861 tarihli Suphi Bey haritasında han, “harap Eski-Yeni Han” olarak isimlendirilmiştir. Günümüzde handan eser kalmamıştır (şek.18).

3.3.DOĞANGÖZÜ HANI

Koyun başı (kelle) satarak geçimini sağlayan Başçı İbrahim tarafından yaptırılmıştır. Kendisi 12 Şubat 1481’de ölmüştür. Bugünkü Maksem semti civarında; kendi adıyla anılan mahallede bir cami, bir zaviye, bir hamam ve oğlu Mehmet Çelebi de bir mektep yaptırmıştır. Ölümünden sonra cami haziresinde defnedilmiştir.

Anılan yapıların idaresi için kendi adına bir vakıf kurmuştur²¹⁹. 1457’de Bursa kadısı İsa oğlu Hüsameddin Efendi tarafından imzalanan bir vakfiye ve buna ilaveten Bursa kadısı Şiblîzâde Mevlânâ Bayezid Efendi tarafından 1 Ramazan 863 (3 Temmuz 1459 Pazartesi) günü düzenlenen iki vakfiyesi bulunmaktadır. Birinci vakfiyenin aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’ndedir. Vakfiyede Bursa kadılarından Hızır oğlu İbadullah Ali ve İstanbul kadısı Molla Hüsrev ve yine İstanbul kadısı Celâleddin oğlu Hızır Bey’in imzaları vardır²²⁰.

Başçı İbrahim, vakfına gelir sağlamak amacıyla, Maksem’de iki odalı bir ev, Hacı Mustafa Mahallesi’nde birisi yedi odalı ve üç sofalı, diğeri yedi odası büyük olmak üzere toplam altı, Şeker Hoca Mahallesi’nde yedi odalı iki, Ulucami

²¹⁶ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 2, s.51.

²¹⁷ Gökmen-zâde Seyyid el Hâcî Hüseyin Rıfat EfendîBursavî, *İşaret-numa*, vr.10.

²¹⁸ BŞS C196 s.9

²¹⁹ Ergenç, a.g.e., s. 37.

²²⁰ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 1, s.180.

Mahallesi'nde bir, Debbağlar Mahallesi yakınında Başçı Hacı Mahallesi'nde yedi odalı bir ev, bir ekmekçi fırını ve Debbağlar Mahallesi'nde üç büyük ev ve iki debbağhane, Hoca Mehmed Sarayı Mahallesi'nde bir dükkân, Reyhan Paşa Mahallesi'nde dükkân ve oda, Bedesten yakınında iki dükkân, Kapan Hanı civarında on dükkân, Ulucami'de iki dükkân, Doğangözü Hanı'yla yanındaki üç dükkân ki, toplam on dört ev, on dokuz dükkân, bir han, iki debbağhane, iki fırın bırakmıştır.¹² Muharrem 872 (14 Ağustos 1467)'de Yazıcıkızı bahçesi denilen mahalde 62 oda, birkaç fırın ve ev akarlara ilave edilmiş; bu vakfiye, Bursa kadısı Ahmed oğlu Şeyh Mehmed Efendi tarafından tanzim edilmiştir. 27 Kasım 1471'de de cami civarındaki büyük hamamı vakfeylemiştir²²¹. Ayrıca İstanbul'da birçok vakıf yapıları bulunmaktadır²²².

Doğangözü Hanı, arşiv bilgilerine göre Kapan Hanı'nın karşısına inşa edilmiştir²²³. İlgili yayınlarda da Kapan Hanı'nın karşısında olarak tarif edilmiştir. Kazım Baykal, Doğangözü Hanı'nı, Kapan Hanı'nın kapısının karşısında olarak tarif etmiştir²²⁴.

Kamil Kepecioğlu, hanın 1515 yılında yandığını belirtir²²⁵. Kamil Kepecioğlu, hanın 1515 yılında geçirdiği bir yangında yandığını belirtir²²⁶. Vakfın Mütevellisi Bayezid oğlu Bekir Çelebi, hanın tamiri için 1516 Ekim ayı başlarında, seneliği 2500 akçeye olmak üzere beş sene süreyle hanı Yusuf oğlu Yakub'a kiraya vermiş; bu gelire vakıf gelirlerinden bir miktar para eklenerek han tamir edilmiş ve kiracı tarafından yapılan tamirler kira ücretinden düşülmüştür²²⁷. Olasılıkla 1516 yılında bahsedilen tamirat, 1515 yangının yaralarını sarmak ve handan yeniden gelir elde etmek içindir. Kamil Kepecioğlu'nun Doğangözü Hanı için 1516 yılında harap durumda ifadesi bu iddiayı doğrular²²⁸.

1606 yılında çıkan bir yangında ise kısmen yıkıldığı Dalsar'ın ifadelerinde geçmektedir²²⁹. Olasılıkla bu yangın, Celali İsyanları nedeniyle oluşmuştur²³⁰

²²¹Kepecioğlu, a.yer.

²²² Ergenç, a.yer.

²²³ BŞS A180, s.56.

²²⁴ Baykal, a.g.e., s.96.

²²⁵Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 22.

²²⁶Kepecioğlu, a. yer.

²²⁷ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 1, s.181.

²²⁸Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 2, s.6.

²²⁹Dalsar, a.g.e.,s.261.

²³⁰ BŞS A180, s.56.

(şek.19).Han, Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre 1738'de²³¹, Kamil Kepecioğlu'na göre de 1767'de arsaya dönüştürülmüştür²³².

Doğangözü Hanı yerine yapılan keresteciler, kasaplar, berber dükkânları kahvehane, on iki dükkân beş mahzen, bir Kurşunhane 1767 yılının Kasım ayında tamamen yanmıştır. Han arazisinde bu tarihten sonra yeni bir yapılaşma yapılmadan arazi şeklinde bırakıldığı görülmektedir.

Yapının mimarisi hakkında bir bilginiz bulunmamaktadır. Bu anlamda yapabileceğimiz çıkarımlar da sınırlı kalmaktadır. Vakfiye tarihi üzerinden 15. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Han, Albert Gabriel tarafından kare planlı, açık avlulu bir yapı olarak çizilmiştir (şek.9)²³³. Ancak, 15. yüzyılın han yapılarının genel planına uygun olduğunu söylemek mümkündür.

3.4.BÜYÜK ZEYTİN HANI

Bursa'da zeytin yetiştiriciliğinin hacmi düşünüldüğünde, zeytin satışının yapıldığı Zeytin Hanı'nın olması da doğaldır. Şehir içi zeytin ticaretinin yapıldığı iki han bulunmaktadır. Şehrin zeytin kapalı da bu hanlarda olmalıdır. Büyük ve küçük zeytin hanlarının ne zaman yapıldığı konusunda bilginiz yoktur. Orhan Hamamı ile Ulucami arasında yer almaktaydılar²³⁴ (şek.20). Konumunun şehir merkezinde olması, zeytin ticaretinin yoğunluğu ve önemi için bir göstergedir.

Raif Kaplanoğlu'nun nüfus defterleri üzerinde yaptığı çalışmaya göre, hanın Odabaşısı olarak Kemahlı Ahmet bin Hasan ismine rastlamaktayız. Ayrıca han çevresinde terzi, arâkiyeci, kahveci, terzi ve kakmacı gibi küçük esnaf dükkânlarının varlığı bilinmektedir²³⁵. Buna göre hanlar (Büyük ve Küçük Zeytin Hanları için) 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar işlevselliğini korumuştur. Bir gazete haberinde Küçük Zeytin Hanı'nın 1900'lü yılların başlarında yıkıldığını²³⁶ varsayarsak, her iki han da 20.

²³¹Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri* Cilt 2, s.126.

²³²Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 2, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s.6.

²³³Gabriel, a.g.e., s.181.

²³⁴Yavuz Bubik, "Kapalıçarşı'nın Evvel Zamanı", *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı*, ed: Ramiz Dara, Bursa: T.E.D Yayınları, 2003, s. 77.

²³⁵ Raif Kaplanoğlu, "İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı",s. 53.

²³⁶ 3 Temmuz 1919 tarihli gazete, Raif Kaplanoğlu Özel Arşivi

yüzyıl başlarına kadar faaliyettedir. Söz konusu hanlar, 1861 tarihli Suphi Bey haritasında da gösterilmektedir (Ek-1).

Mimari açıdan Büyük ya da Küçük Zeytin Hanları için elimizde belge bulunmamaktadır. Albert Gabriel'in çizimi üzerinden kısıtlı bir yorum yapacak olursak; Büyük Zeytin Hanı'nın dikdörtgen planlı, açık avlulu bir han olduğunu söyleyebiliriz²³⁷ (şek.9).

3.5.KÜÇÜK ZEYTİN HANI

Orhan Hamamı ile Ulucami arasında yer alan iki zeytin hanından küçük ölçekli olanıdır²³⁸. Büyük zeytin hanının hemen doğu yanına bitişik konumudur.

Raif Kaplanoğlu'nun araştırmalarında, 1830 yılında Küçük Zeytin Hanı'nda önce 8, sonra 5 kişi, 1839 yılında ise 7 kişinin adı geçmektedir.Küçük Zeytin Han'da o tarihte 43 oda ile üç ahır, bir kahvehane ve yedi adet dükkân olduğu bilinmektedir²³⁹.

3 Temmuz 1335 (3 Temmuz 1919) tarihinde yayımlanan bir gazete haberine göre Küçük Zeytin Han sahibi Reşit Bey tarafından satılığa çıkarılmıştır. Gazete haberine göre, Eski Pazar yeri olarak anılan Büyük ve Küçük Zeytin Hanları, 20. yüzyılın başlarında faaliyet göstermiş olup, eski günlerindeki ilgi ve kârlılığı sağlayamadığından yıkılmış olmalıdır (şek.21).

Mimari açıdan Albert Gabriel'in çizimine göre, Küçük Zeytin Hanı'nın; Büyük Zeytin Hanı'nın yanında dikdörtgen planlı ve açık avlulu olduğu görülmektedir²⁴⁰ (şek.9).

Zeytin üretiminde öncü bir kent olan Bursa'da ürünlerin toplanması ve satışı için kullanılan zeytin hanlarının olması doğaldır. Ancak şehrin yeni yapılaşması bu hanlardan elimize fazla bir kaynak bırakmadan yitirilmesine neden olmuştur.

3.6.TAHTAKALE HANI

²³⁷Gabriel, a.g.e., s.181.

²³⁸Bubik, a.g.e., s. 77.

²³⁹ Raif Kaplanoğlu, "İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı", s. 55, 3 Temmuz 1919 tarihli Gazete.

²⁴⁰Gabriel, a.g.e., s.181.

Tahtakale, Arapça'da edat olarak kullanılan "taht" yani bir şeyin altı²⁴¹ ve "kal'a" kelimelerinin birleşimiyle tahta'l-kal'a oluşumundan dönüşmüştür. Kale altı ya da kale dibi anlamını ifade eder.

Şehrin surları göz önüne alındığında Bizans döneminde de kale altı olan yer, aynı isimle, atların bağlandığı yer olarak kullanılmaktadır. Osmanlı hâkimiyetinde şehrin sur dışına genişlemesiyle Tahtakale Mahallesi ve Çarşısı oluşmuştur²⁴². Kanuni Devri'nden sonra Bitpazarı mevkiine Yeni Tahtakale denilmiş, ilk Tahtakale ise Eski Tahtakale olarak anılmıştır²⁴³. 1555'te ise Pirinç Hanı'na Tahtakale denilmiştir. Genellikle Tahtakale pazarında sebze, soğan ve patates gibi toprak mahsullerinin ve kırsaldan gelen ürünlerin satışı yapılmaktadır²⁴⁴.

Tahtakale Hanı, ismini bulunduğu bölgeden alır. Satış ürünü çeşidine göre Yoğurt Hanı olarak da bilinir. Tahtakale Çarşısı'nda bugün dahi köylü ürünleri satıldığını düşünürsek, yoğurt satışının yapılabileceği uygun bir mevkide kurulduğunu söyleyebiliriz. Evliya Çelebi Seyahatname'sinde bu hanın ismini Yoğurt Hanı olarak kullanmıştır²⁴⁵.

Han, Yahşi Bey'in oğlu ve Hamza Bey'in kardeşi Beyazid Paşa tarafından Bursa'daki cami ve medrese yapılarına gelir getirmek amacıyla yaptırılmıştır. Beyazid Paşa, Enderun'da yetişmiş, Yıldırım Dönemi'nde devlet adamlığı yapmış, Çelebi Mehmet'in şehzadelğinde Amasya'da bulunmuş, saltanatında da sadrazamlığa kadar yükselmiştir. II. Murat Dönemi'nde ise Düzmece Mustafa isyanını bastırmak üzere girişilen savaşta yenilerek esir edilmiş ve 1421 yılında öldürülmüştür.

Amasya'da da cami ve imareti, mektebi, hamamı ve çeşmesinden oluşan vakıfları bulunan Bayezid Paşa'nın, Bursa'da Şible Senti'nde, cami ve medresesi bulunmaktadır. Kamil Kepecioğlu'na göre Bursa'da aynı mevkide Selçuklu tarzında bir türbe yapımına başlanmışsa da yalnızca temelleri bulunmaktadır. Paşa'nın Edirne Sazlıdere'de türbesi bulunmaktadır²⁴⁶.

²⁴¹ "Tahtakale", Nişanyan Sözlük, <http://www.nisanyansozluk.com/?k=tahtakale>, (24.08.2018)

²⁴² "Tahtakale Çarşısı", Bursa Tarihi Çarşılar ve Hanlar Birliği, <http://www.btch.org.tr/bursa-carsilari.php?id=27> (24.08.2018)

²⁴³ Ergenç, a.g.e, s. 34.

²⁴⁴ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 4, s.167.

²⁴⁵ Dağlı, Kahraman, a.g.e., s. 20.

²⁴⁶ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 1, s.183.

1830 yılı nüfus defterlerinde Tahtakale Hanı'nda kalan önce 48 kişinin, sonra da ilave olarak 43 kişinin; 1839 yılında ise 27 kişinin isim bilgilerine ulaşılmaktadır. Bu kayıtlarda ağırlıklı olarak Kütahyalı, Kayserili ve Tosyalı dikicilerin yaşadığı görülmektedir. Ayrıca kayıtlarda Yoğurt Hanı olarak geçen mevkide han içinde ve çevresinde kabzımalların bulunduğu da görülmektedir²⁴⁷. Buradan da Tahtakale mevkiinin köylü kesimin ürün satışı yaptığı yer olarak işlevini sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Hanın 1520'de mütevellisi MehmedBeyoğlu Ali Çelebi tarafından 8 bin dirhem harcanarak ve 1629'da Abdullah oğlu Ali tarafından 98 bin akçe harcanarak onarım gördüğünü Kamil Kepecioğlu'ndan öğrenmekteyiz²⁴⁸. Ekrem Hakkı Ayverdi ise Kepecioğlu'na ek olarak, 1571'de merdivenin tamir olduğunu bildirmektedir²⁴⁹. Albert Gabriel ise hanın mimari yapısının tamamen değiştirildiğini ve sadece bir duvar kalıntısının bulunduğunu yazmaktadır²⁵⁰.

Hanın bugün orijinal şekliyle olmasa bile kullanılır durumda olması yapı hakkında bilgi sahibi olabilmemiz için önemli bir şanstır. Ekrem Hakkı Ayverdi, Kamil Kepecioğlu'dan yaptığı alıntıda hanın alt katında 21, üst katında ise 25 oda bulunduğunu söylemektedir²⁵¹. Fahri Dalsar'ın Bursa ipekçilik tarihini anlattığı kitabında, kadı sicillerine dayanarak handa 50 oda bulunduğunu yazar²⁵².

Ancak, yapıldığı dönemden bu yana deprem, yangın, bakımsızlık gibi nedenlerle mimari bakımdan özgün yapısını kaybetmiştir. Han 1855 depreminde yıkılmıştır²⁵³. İşaretnüma'dan kâgır olan bu hanın hem yanıp, hem yıkıldığını öğrenmekteyiz²⁵⁴ (şek.8). Muhtemelen bu tarihten sonraki yenilemelerle özgün yapısını kaybetmiş, bazı eklemeler yapılarak var olan kalıntıların üzerine işyeri ya da depo olarak kullanılmak üzere betonarme ve karkas yapılar inşa edilmiştir (şek.22-23).Zemin kat güney, doğu ve batı yönlerindeki kalın duvarlar taş malzeme kullanılarak yapılmıştır. Yapının diğer bölümlerinde genel itibariyle kesme köfeki taş ve tuğla kullanılmıştır. Birkaç bölümde

²⁴⁷ Raif Kaplıanoğlu, "İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı", s. 56-57.

²⁴⁸ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 1, s.184.

²⁴⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri* Cilt 2, s.123.

²⁵⁰ Gabriel, a.g.e., s.190.

²⁵¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri* Cilt 2, , s.123.

²⁵² Dalsar, a.g.e., s.261.

²⁵³ Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", s.82.

²⁵⁴ Gökmen-zâde Seyyid el Hâcî Hüseyin Rıfat Efendî Bursavî, *İşaret-numa*, vr.10.

sonradan yapıldığını düşünölen sivri kemerler bulunsa da yapıda genel olarak basık yuvarlak kemerler kullanılmıştır. Kemerler sadece tuğladan örölmüş, duvarlar ise üç sıra tuğla bir sıra köfeki taşı kullanılarak yapılmıştır. Mekânlarda üst örtü olarak beşik tonoz uygulanmıştır. Günümüzde hanın avlu kısmına giriş biri Atatürk Caddesine bakan kuzey cephesinden, diğeri ikisi ise Çelebiler Caddesi'ne bakan batı cephesinden olmak üzere üç kapıdan yapılmaktadır²⁵⁵. Ancak bu kapıların ilk yapım aşamasında varlığı konusunda bir fikir yürötmek güçtür.

Edindiğimiz bilgilerden Tahtakale Hanı'nın da 15. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen Bursa'daki diğeri Osmanlı han yapıları ile benzer mimariye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Dikdörtgen planlı, orta kısmında şadırvanı bulunan, sağlamlığı sağlayabilmek adına alt katta kesme köfeki taş, üstte ise taş-tuğla almasıık düzen uygulandığı, geçirdiği onarımlardan sonra da bu özelliğinin belli kısımlarda görölerek, tamir edildiği dönem mimari şartlarına uygun malzeme kullanıldığını, ek yapılar ile de tamamen farklı bir görünüme sahip olduğu görölmektedir.

Günümüzde Tahtakale Hanı, çarşının güney bölümünün, dükkânları kesintisiz dolaştığı ve güney-doğu sırası boyunca devam ettiğeri görölmektedir (şek.24). Bilinen bir gerçek, başlangıcından günümüze kadar Tahtakale Çarşısı ve içindeki han ve dükkânların işlevsel olarak köylü pazarı şeklinde, kırsal kesim tarım ürünlerinin satıldığı bir merkez olarak kullanılageldiğidir (şek.25-26).

3.7.NALBUR HANI

Bugünkü Okçular Çarşısı içinde bulunan Şerefüddin Paşa Camisi'ne bitişik olarak yaptırılmıştır. Nalbur Hanı ya da Şerefüddin Paşa Hanı olarak anılmaktadır. Han ile ilgili bilgi veren Ekrem Hakkı Ayverdi, konuya ilişkin bir tek kadı sicilinin bulunduğunu bildirir.

Şerefüddin Paşa, II. Murat'ın hadım ağalarından olarak geçmekteyse de Kamil Kepecioğlu, bunun doğru olmadığını, camiye tüccar Hoca Şerefüddin'in yaptırdığını söylemektedir²⁵⁶.

²⁵⁵ Yunus Emre Mantaş, Tahtakale (Yoğurt- Bayezid Paşa) Hanı, Sanat Tarihi Raporu, Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2014, s. 1-2.

²⁵⁶Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütiğü*, Cilt 4, s.153.

Ekrem Hakkı Ayverdi, bildirdiği sicile dayanarak hanın Şerefüddin Paşa ve Ferruh Kethüda'nın ortak vakfından olduğunu söyler. Han, 1764 yılında yaşanan Kayhan Çarşısı yangınında tamamen yanmış, 1766 yılında 1 milyon 440 bin akçeye yeniden inşa edilmiştir²⁵⁷.

Raif Kaplanoğlu, yapının 1958 yangınında yok olduğunu Uzunçarşı Hamam Sokak'ta yer aldığını bildirir²⁵⁸. Özer Ergenç ise kendi çalışmalarında Ekrem Hakkı Ayverdi'nin sözünü ettiği sicille karşılaşmadığını belirtmiştir²⁵⁹.

Yapı hakkında bilgimiz, yaptıranın Şerefüddin Paşa olduğu ve aynı adı taşıyan camisi için gelir sağlayabilmek adına akar olarak inşa edildiğidir. Kamil Kepecioğlu'nun bahsettiği tüccar Hoca Şerefüddin de, II. Murat'ın yöneticilerinden Şerefüddin Paşa da 15. yüzyılın ikinci yarısında yaşamışlardır. Bu nedenle her ihtimalle han, 15. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Bursa han tipine özgü olmalıdır. Bu nedenle öngörümüz, dikdörtgen planlı, açık avlulu ve ortasında şadırvan olan bir han tipi üzerinedir.

3.8.BEZİR HANI

Bezir Hanı, Vezir Hanı, Lala Şahin Paşa Hanı, Demir Hanı²⁶⁰, Kubbeli Han gibi isimlerle kullanılmıştır. Lala Şahin Paşa tarafından vakıflarına gelir getirmek amacıyla yaptırılmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi, hanın 1861 tarihli Bursa haritasında, Demir Hanı adıyla, Fidan Hanı'nın ikinci kısmına doğu yönünde bitişik olarak çizildiğini yazmaktadır²⁶¹.

Lala Şahin Paşa'nın babasının adı Abdülmuin²⁶² ya da Abdullah²⁶³ olarak bilinir. Babası olasılıkla sonradan Müslüman olmuştur²⁶⁴. Orhan Gazi Dönemi'nde yetişmiştir. I. Murat'a şehzadeliği döneminde eğitici olduğu için Lala ismiyle bilinir. Hanedan dışından paşa unvanını alan ilk kişidir. Rumeli'deki fetihlerde önemli görevlerde

²⁵⁷ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri* Cilt 2, s.356.

²⁵⁸ Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anısal Eserleriyle Bursa*, s. 231.

²⁵⁹ Ergenç, a.g.e., s. 36.

²⁶⁰ Ergenç, a.g.e., s. 32.

²⁶¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* Cilt 1, s.95.

²⁶² 1348 tarihli Lala Şahin Paşa Vakfiyesi'nde babasının adı Abdülmuin olarak geçer. Hasan Basri Öcalan, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, *Bursa Vakfiyeleri I*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013, s.55.

²⁶³ Kamil Kepecioğlu, Lala Şahin Paşa'nın soy kütüğünde adını, Şehabettin Lala Şahin Paşa, babasını da Abdullah olarak belirtmiştir. Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kültüğü*, Cilt 4, s.141.

²⁶⁴ Hasan Basri Öcalan, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, a.g.e., s.55.

bulunmuştur. 1376'da Niş'in fethi sırasında vefat ederek Bursa'nın Kirmastı (bugünkü Mustafakemalpaşa) ilçesine defnedilmiştir²⁶⁵.

Kamil Kepecioğlu'nun bildirdiğine göre, Bursa'da, Kirmastı'da ve Balkanlarda vakıf eserleri bırakmıştır. Paşa'nın 1348 tarihli bir vakfiyesi bulunmaktadır. Bu vakfiyeye göre Paşa, Kirmastı'da bir cami ve zaviye ile Bursa'da bir medrese inşa ettirmiş, bunlara ait giderlerin karşılanması adına bazı gelirler bırakmıştır. Bu giderlerin nasıl harcanacağı da vakfiyeye kaydedilmiştir²⁶⁶. Ancak bizim konumuz olan han, bu vakfiyede geçmemektedir. Bazı belgelerde hanın, bu vakfa ait olduğu konusunda açık ifadeler yer alması Lala Şahin Paşa Hanı'nın Paşa'nın kendi vakfına ait olduğunu doğrular²⁶⁷(şek.27). Hanın kaydı, 1348 yılına ait vakfiye içeriğinde bulunmadığına göre, I. Murat Hüdavendigâr Dönemi'nde 1376'da vefat eden Lala Şahin Paşa'nın ölümünden önce, inşa edilmiş olmalıdır. Elimizde bu tarihlere ait, farklı bir vakfiye ya da belge bulunmadığı için, söz konusu yapının önceki vakfiyede bahsedilen yapılara akar olarak ilave edildiğini, yorumda bırakabiliriz. Buna ilişkin eriştiğimiz 1817 tarihli bir kayıta Tuz Pazarı'nda kâin Lala Şahin Paşa Vakfı Demir Hanı ifadesi yer almaktadır²⁶⁸(şek. 28). Han, Suphi Bey Haritası'nda Demir Hanı ismiyle geçmektedir (şek.29).

Fahri Dalsar ise, Lala Şahin Paşa Hanı'nın yıllık 10 bin akçe tutarındaki gelirinin tamamının Yıldırım'daki Arabiye Medresesi'ne bırakıldığını söylemektedir²⁶⁹. 1735 yılındaki sicil kaydına göre bu handan başka dükkân gelirleri de bulunmaktadır²⁷⁰. Ekrem Hakkı Ayverdi, bunların 28 dükkân olduğunu söyler²⁷¹.

Kamil Kepecioğlu, 1484 yılında hanın bin dirhem ücretle kiraya verildiğini, 1622'de Bezir Hanı olarak 20 bin 675 kuruş tutarla kiraya verildiğini, 1753 yılında hanın müteveli heyeti başkanının Şahin Paşa'nın oğlu Musa Bey soyundan başkasına satılmama şartı olduğu halde el değiştirdiğinden, tekrar aynı soydan gelen kişilere verilmesi hakkında ferman gönderildiğini, 1757'de Fatma Hanım'ın müteveli heyeti başkanı olduğunu bildirmektedir. Aynı yıl, otuz iki dükkân ve altı odası kiraya

²⁶⁵ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 4, s.141.

²⁶⁶ Öcalan, Sevim, Yavaş, a.g.e., s.54-55.

²⁶⁷ BŞS, A149, s.52

²⁶⁸ BŞS, B322 s.4.

²⁶⁹ Dalsar, a.g.e., s.260.

²⁷⁰ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 18.

²⁷¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* Cilt 1, s.95.

verilmiştir²⁷². Ekrem Hakkı Ayverdi ise hanın 1560 tarihinde 15 bin akçeyle, 1569'da 20 bin akçeyle tamir edildiğini söylemiştir²⁷³. Zekiye Yenen ise hana ait 1623 ve 1686 yılları tamiratlarını da yazmaktadır²⁷⁴.

Han, 1855 yılı büyük depreminde yıkılmıştır. 1900 yılında çıkan Bıçakçılar (Tuz Pazarı) yangınında ise yok olmuş, arsası kalmıştır. Arsası ise, sahipleri RefiefendizâdeMünip Paşa ve Fesçi Sait Bey tarafından, 1878 veya 1879'da Ahmet Vefik Paşa Hastanesine bağışlanmıştır²⁷⁵.

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1627 tarihli sicilden bildirdiğine göre altta 32 dükkân ve altı odaya sahiptir. Bu kayıta 25 hücrenin 29 bin akçeye tamir edildiği ve kurşunların yerine kiremit konduğu yazmaktadır. Değerli ve pahalı bir maden olan kurşun yerine kiremit uygulaması Ayverdi'ye göre bu tarihlerde başlamıştır²⁷⁶. Bu sicile göre Kamil Kepecioğlu da hanın alt katında çuval diken mutfakların varlığından söz etmektedir²⁷⁷. Ekrem Hakkı Ayverdi ayrıca 1861 haritasına göre hanın Fidan Hanı büyüklüğünde çizildiğini ve tahminen 50x40 metre ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlı olduğunu söyler²⁷⁸.

Raif Kaplanoğlu, Bezir Hanı'nda; 1839 yılı için 4 ve buna ilave 15 kişinin isim kaydına ulaşmıştır. Bu çalışmadan bu handa daha çok Bolulu ve Geredeli baharatçılar ve Geredeli kıyıcıların konakladığı görülmektedir²⁷⁹.

Günümüzde Tuz Pazarı tahıl hali işlevinde, 25 dükkândan oluşan ve dört kapısı bulunan, üstü kubbeli, bakliyat ve süt ürünleri satılan bir çarşı olarak işlevini sürdürmektedir²⁸⁰ (şek.30).

3.9.KARACABEY HANI

²⁷² Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 18.

²⁷³ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* Cilt 1, s.95.

²⁷⁴ Zekiye Yenen, *Vakıf Kurumu-İmarat Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987, s.157.

²⁷⁵ Yılmaz Akkılıç, "Demir Han", *Bursa Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: BURDEF Yayınları, 2002, s. 520.

²⁷⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* Cilt 1, s.95.

²⁷⁷ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 18.

²⁷⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* Cilt 1, s.95.

²⁷⁹ Raif Kaplanoğlu, "İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı", s. 54.

²⁸⁰ Yunus Emre Mantaş, "Bursa İli, Osmangazi İlçesi, Tuzpazarı Mahallesi 5816 Ada 1 Parsel Demir (Lala Şahin Paşa, Bezir, Vezir) Hanı 14. yy Araştırma Raporu", Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2017, s. 1.

Bugünkü Cumhuriyet Caddesi güneyinde, İvaz Paşa Camii'nin doğusunda yer almaktaydı. Karacapaşa, Karacaahmetpaşa ve Kepenek Hanı adlarıyla da bilinmektedir. Hanın güney bölümü Gelincik Çarşısı'na açılmaktaydı²⁸¹.

Fatih Sultan Mehmet'in önemli komutanlarından Dayı Karacabey tarafından Mihaliç (bugünkü Karacabey) İlçesi'ndeki yapılarına gelir getirmek amacıyla yapılmıştır. Kazım Baykal ise Kepecioğlu'nu kaynak göstererek hanın Karaca Ali tarafından yapıldığını yazmaktadır²⁸².

Dayı Karacabey, II. Murat döneminde yapılan Varna Savaşı'nda etkili olan, sonrasında Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul kuşatmasında sol kol komutanı olarak görev yapmıştır. Fetih'ten sonra önce İstanbul çevresindeki bazı kaleleri temizlemiş; ardından Rumeli Beylerbeyi olarak Belgrat'ın fethi için yola çıkmış ve Belgrat muhasarasında şehit olmuştur²⁸³.

Temmuz 1456 yılında şehit düşen Paşa'nın 27 Cemâziyelevvel 940'ta (14 Aralık 1533) hazırlanan vakfiyesine göre Bursa'da pek çok vakıf eseri bulunmaktadır²⁸⁴. Raif Kaplanoğlu, Bursa'da yer alan Sipahi Çarşısı²⁸⁵ ve Gelincik Çarşısı'nın da bu vakfa akar olarak yapıldığını söylemektedir²⁸⁶. Kamil Kepecioğlu ise, konumuz olan hanın çevresinde yer alan çuhacılar, yorgancılar, sandıkçılar, Gelincik çarşılarını vakfın gelir kaynakları arasında saymakta, bunlardan başka da altı köyün geliri, altı değirmen ve iki boyahane gelirini de eklemektedir. Kepecioğlu gelir miktarını 1530 yılı için 22 bin 444 akçe olarak vermiştir²⁸⁷.

Karacabey Hanı, Albert Gabriel'in haritasında da, Sipahi Çarşısı'nın doğusunda gösterilmiştir (şek.9). Çizime göre yüzölçümü olarak en büyük hanlardandır²⁸⁸. Raif Kaplanoğlu, hanın bugün Gelincik Çarşısı'nın doğu kapısının tam karşısında, bulunan Yorgancılar Çarşısı ile Fevzi Çakmak Sağlık Ocağı arasında olduğunu söylemektedir.

²⁸¹Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa*, s.186.

²⁸²Baykal, a.g.e., s.107.

²⁸³ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 3, s.14-15.

²⁸⁴Enis Karakaya, "Karacabey Camii", TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/karacabey-camii> (09.09.2018)

²⁸⁵Raif Kaplanoğlu, "Sipahi Çarşısı", <http://www.btch.org.tr/bursa-carsilari.php?id=26>, (09.09.2018)

²⁸⁶Raif Kaplanoğlu, "Gelincik Çarşısı", <http://www.btch.org.tr/bursa-carsilari.php?id=15>, (09.09.2018)

²⁸⁷Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 3, s.16-17.

²⁸⁸Gabriel, a.g.e., s.181.

Ayrıca Kaplanoğlu'nun tespitlerine göre Karacabey Hanı'ndan Geyve Hanı'na geçiş bulunmaktadır²⁸⁹.

Hana ait sicillerde, 1612 yılında çatı kurşunlarının yenilendiği, 1684'te Sipahi Çarşısı, Sandıkçılar ve Döşekçiler ile han, 30 odanın döşemeleri, 16 kemer ayağı, merdivenleri, su yolları ve kurşunlarının 138 bin 752 akçe karşılığında onarıldığı, 1705'te 41 oda için 23 bin 950 akçe tamir bedeli ödendiği Kepecioğlu tarafından çıkarılmıştır. Yazarın bugün diye bahsettiği 1930'lu yıllarda bazı kemer kısımlarının ayakta olduğu ve arsasında dükkânların yer aldığı belirtilmektedir²⁹⁰. Ancak günümüzde handan bir iz bulunmamaktadır.

1855 deprem kayıtlarında depremden ağır hasar gördüğü, ancak yanmadığı anlaşılmaktadır²⁹¹ (şek.8).

Karacabey Hanı hakkında edindiğimiz bilgiler, hanın mimari detayları hakkında sınırlı kalmaktadır. En azından yapım yılı ve mimarına ilişkin kesin bir bilgimiz bulunmasa bile, Dayı Karaca Paşa'nın ölüm tarihi ve yapılarına ilişkin vakfiye bazı yorumlar yapmamıza olanak tanımaktadır. Yapı, Paşa'nın ölüm tarihine göre 15. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebilir. Kepecioğlu hanın büyüklüğünü tamir kayıtlarından "41 odasının tamir olduğu" şeklindeki ifadesiyle bildirmektedir. O halde han en az 41 odalı olmalıdır.

Raif Kaplanoğlu'nun nüfus defterleri üzerinden eriştiği kayıtlarda Karacabey Hanı'nda, 1830 yılında önce 12, sonra da 14 kişinin adı geçmekte; 1839 yılında da iki kişinin adı olsa da 22 sıra bulunmaktadır²⁹².

12 Safer 1298 (23 Ocak 1881) tarihli bir belgeden edindiğimiz bilgiler, söz konusu hanın bu tarihte harap bir halde bulunduğunu göstermektedir. Belgeye göre duvar yıkılması tehlikesi nedeniyle güvenli olmayan ve mühürlenmiş bir dükkâna, izinsiz şekilde 22 kişilik muhacir ailelerinin yerleşmesi ve duvarın yıkılmasıyla yaralıların olması kayıt altına alınmıştır. Bu tarihte Karacabey Hanı 1855 depreminde aldığı yaradan kurtulamamış olmalıdır. Ayrıca hanların boş ve harap durumları farklı

²⁸⁹Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa*, s.186.

²⁹⁰Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 22.

²⁹¹Gökmen-zâde Seyyid el Hâcî Hüseyin Rıfat EfendiBursavî, *İşaret-numa*, vr.10.

²⁹²Raif Kaplanoğlu, "İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı",s. 53.

amaçlarla kullanılmak üzere suiistimal edilmektedir²⁹³ (şek.31).

3.10. İVAZ PAŞA HANI

İvaz Paşa Hanı, Tavuk Pazarı Hanı, Sandıkçılar Hanı gibi isimlerle kullanılan han, Hacı İvaz Paşa tarafından yapılmıştır. Bazı arşiv belgelerinde odalar, İvaz Paşa odaları veya Deccâcî Hanı olarak geçmektedir²⁹⁴.

Hacı İvaz Paşa, Osmanlı'nın ilk döneminde yaşamış, önemli bir devlet adamıdır. Tokat Kazova doğumludur. Künyesi İmâdüddin olan Paşa, Ahi Bayezid'in oğludur²⁹⁵. I. Murat Dönemi'nden başlayarak devlet kademelerinde hizmette bulunmuştur²⁹⁶. Çelebi Mehmet'in Amasya Sancak Beyi olduğu yıllarda Tokat'ta, 3 bin akçelik dirlik sahibi bir tımarlı sipahidir ve kendisine görevinde gösterdiği başarılar nedeniyle Yıldırım Bayezid tarafından Kocaeli Sancağı verilmiş; Ankara Savaşı'na da tımarlı sipahilerin bölge komutanı rütbesiyle katılmıştır.

Fetret Devri mücadelesinde Çelebi Mehmet'in yanında bulunmuş, Karamanoğlu Mehmet Bey'in Bursa kuşatmasına karşı, şehri savunmuş ve Çelebi Mehmet zamanında vezir yapılmıştır. Amasyalı Bayezid Paşa'nın Beylerbeyi ve birinci vezir, Çandarlızâde İbrahim Paşa (H 832-M 1429)'nın ikinci vezir olarak hizmet ettiği bu dönemde İvaz Paşa üçüncü vezirdi. Çelebi Mehmet'in ölümünde karışıklıklara meydan vermeyecek tedbirler almış ve II Murat'ın tahta geçmesinde büyük rol oynamıştır²⁹⁷.

II. Murat iktidarında paşalar arasında var olan nüfus mücadelesinde İvaz Paşa kaybeden taraf olmuştur. Padişah ve toplum üzerinde etkili olan âlim Molla Fenari'nin de İvaz Paşa'ya karşı safta yer alması, İvaz Paşa'nın aleyhinde söylenenlerin Padişah tarafından kabul görmesine ve gözden düşmesine yol açar. 1424 yılında II. Murat İvaz Paşa'nın gözlerine mil çektirerek vezirlikten azleder. 20 Ağustos 1428'de birçok insanın

²⁹³BOA, DH.MKT. g.1334, d.19. (12 Safer 1298)

²⁹⁴Salih Pay, "Bursa İvaz Paşa Külliyesi," *Çarşının Öyküsü-Bursa*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010, s.110

²⁹⁵Salih Pay, "Baş Mimar İvaz Paşa", *Bir Masaldı Bursa*, ed: Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1996, s.177.

²⁹⁶Salih Pay, "Bursa İvaz Paşa Külliyesi", s.104.

²⁹⁷Salih Pay, "Baş Mimar İvaz Paşa", s.178.

yakalandığı veba hastalığından vefat eden İvaz Paşa'nın türbesi, Bursa'da kendi adıyla anılan semtte yer almaktadır²⁹⁸.

İvaz Paşa'nın Tokat'taki eserleri için üç, İnegöl ve Bursa eserleri içinse birer vakfiyesi bulunmaktadır. Bursa vakfiyesi 28 Şubat 1427 tarihlidir ve mescid, medrese, mektep, türbe, han ve çarşıyı içeren külliye'nin yönetimini içerir²⁹⁹. Vakfın akarları, 115'ten fazla dükkân, bir ahır, yediden fazla ev, iki bahçe, iki bağ, sekizden fazla arazi, bir çiftlik, dört mezra ve muhtelif yerlerdeki odanın geliridir³⁰⁰. Ancak, Tavuk Pazarı Hanı vakfiyede yer almamaktadır³⁰¹.

İvaz Paşa, külliyesini adını aldığı Tavuk Pazarı semtinde inşa etmiştir. Yapı, bugünkü Cumhuriyet Caddesi ile İvaz paşa Mescidi arasında kalmaktaydı. Gabriel'in Hanlar Bölgesi'ni belirlediği haritasında, Geyve Hanı, Yeni İpek Hanı ve Fidan Hanı arasında konumlu gösterilmiştir³⁰² (şek.9). Özer Ergenç ise hanın Uzunçarşı civarında olduğunu, ancak yerinin tam olarak tespit edilemediğini söyler³⁰³. Ekrem Hakkı Ayverdi, hanın Hasan Paşa Hanı yanındaki arazide yani Ertuğrul Camii'nin yanında bulunduğunu belirtmiştir³⁰⁴. 15 Zilkade 1271 (30 Temmuz 1855 Pazartesi) tarihinde Evkaf-ı Humayun Nezareti'ne yazılan tamir ihtiyacına ilişkin yazıda, İvaz Paşa Vakfı'ndan dükkânların konumları, Timurkapı nam mahal ile Sandıkçılar Çarşısı girişi arasında gösterilmektedir³⁰⁵ (şek.32).

Arşiv bilgilerine göre, İvaz Paşa Medresesi yanında, iki kattan ve on dört odadan oluşmaktadır. Kepecioğlu Payigah denilen ahırlar ile Sandıkçılar Hanı'nın aynı yer olduğunu söylese de, Kazım Baykal hanın İvaz Paşa Mescidi'nin arkasında bulunduğunu ve bazı kemerlerin görüldüğünü yazar³⁰⁶, Ayverdi de bunu onaylar³⁰⁷. Ayrıca Ekrem Hakkı Ayverdi 1766 yılına ait bir arşiv belgesinde ahşap çatılı üst kat ve

²⁹⁸ Salih Pay, a.g.e., s.179.

²⁹⁹ Salih Pay, "İvaz Paşa'nın Bursa Vakfiyesi", *Gümüşluden Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*, ed: Hasan Basri Öcalan, İstanbul: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınevi, 2003, s.126.

³⁰⁰ Hasan Yüksel, "İvaz Paşa'nın Vakıfları", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III. Cilt, III. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, s.1850.

³⁰¹ Salih Pay, "Bursa İvaz Paşa Külliyesi", s.109.

³⁰² Gabriel, a.g.e., s.181.

³⁰³ Ergenç, a.g.e., s. 35-36.

³⁰⁴ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* Cilt 1, s.354.

³⁰⁵ BOA, A.}MKT.NZD., g.156 d.46. (15 Zilkade 1271).

³⁰⁶ Baykal, a.g.e., s.106.

³⁰⁷ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* Cilt 1, s.353.

genel tamir işleri için 265 bin 200 akçe harcandığını belirtir³⁰⁸. Salih Pay ise 1815 yılı muhasebe kaydına göre Payigah'ın Sandıkçılar Hanı olarak kaydedildiğini söylemektedir³⁰⁹.

Tavuk Pazarı Hanı, 1958 Kapalıçarşı yangınında yıkılarak günümüze ulaşmamıştır³¹⁰. Han, arşivlerde daha çok odalar olarak nitelendirilmiştir. Bu durum ya mimari olarak han yapısına benzetilmemesinden, ya da han işletmeciliğinde odaların bütünsel yapının önüne geçmesinden kaynaklanmış olmasındandır.

Tavuk Hanı'nda 1830 yılında 7 kişinin kaldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan 5'i İskiplidir. 1839 yılında ise 6 kişinin kaydı bulunmaktadır³¹¹.

İvaz Paşa Vakfıyesi 1427 tarihine ait olduğuna ve Paşa'nın ölümü 1429'da gerçekleştiğine göre han, 15. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmelidir.

3.11. KANBER HANI

Atpazarı civarındaki Kamberler Mahallesi'nde bulunmaktadır. Günümüzde aynı isimle mahalle yaşamaya devam etmektedir. Kamil Kepecioğlu, hanın 1523'te Şehzade Hatun Vakfı'na ait olduğunu ve vakfa akar olarak hana ilaveten Kamberler Çarşısı'nda 13 dükkân bulunduğunu söyler. Kepecioğlu'na göre hanı, Çoban Kara Mustafa Paşa kiralamıştır³¹². Ancak Bursa Hanları kitabında bu detayı yazmayarak, hanın Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın akarı olarak göstermiştir.

Konuya çalışmalarında yer veren Kazım Baykal, Fahri Dalsar, Raif Kaplanoğlu, Özer Ergenç, gibi isimler ise hanın Çoban Kara Mustafa Paşa Vakfı'ndan, Gebze'de bulunan yapılara akar olarak inşa edildiğini söylerler.

1582 tarihli kadı sicilinde tamir ihtiyacı olan bu handan ziyade, çevresinde yapılan yeni hanların kiralanmak istenmesi belirtilmektedir. Bugünkü Hanlar Bölgesi'ne göre Kamberler Mahallesi'nin konumu şehrin ana ticaret aksına uzak kalmış olmalıdır. 1613han, otuz yıldır boş ve yıkık durmaktadır. Yapı, Saraç Hasan Bey tarafından kiralanarak 16 bin 307 akçe harcanarak tamir edilmiştir. 1619 yılında ise ahırların doğu

³⁰⁸ Ayverdi, a.g.e., s.354.

³⁰⁹ Salih Pay, "Bursa İvaz Paşa Külliyesi," s.111.

³¹⁰ Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa*, s.177.

³¹¹ Raif Kaplanoğlu, "İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı", s. 55.

³¹² Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 3, s.7.

kısımındaki çatısı yıkılmış, hanın kapısı ve çevresindeki beş dükkânın çatıları yıkılmış, kemerleri kalmış ve 30 bin 800 akçe ile tamir edilmiştir³¹³. Çatılara hasar veren ve yıkıma sebep olan olay, Bursa lodosunun etkisi ya da bakımsızlıktan doğan inşaa malzemesinin statik gücünün bitmesi olmalıdır. 18 Cemazeyilahir 1280 (30 Kasım 1863) tarihli bir belgede, Kanberler Camii, mektebi ve civarının tamir gördüğünün kayda alınması, deprem sonrasında burada yer alan hanın da tamir edilmiş olabileceğini düşündürmektedir³¹⁴ (şek.33).

Raif Kaplanoğlu, hana ait tarihi belgelerin 16. yüzyılda başladığını kanıt göstererek, hanın bu yüzyılda yapıldığını, 19. yüzyılda ise yıkıldığını söyler³¹⁵. Şehrin bu yüzyıldaki ticaret hacmi göz önüne alınırsa, bugünkü şehir içi Hanlar Bölgesi haricinde şehirde farklı bölgelerde yeni ticaret noktaları oluşturulmuş olmalıdır. Fahri Dalsar ise deve kervanlarının bu hana yük boşalttıklarını ve 29 odasının olduğunu belirtir³¹⁶. Dalsar'ın iddiasına göre kervan yükü boşaltılan bir han için 29 oda büyüklüğü normal sayılabilir. Ancak Kepecioğlu'nun belirttiği gibi çevresinde yapılan yeni hanların da bulunması, yeni bir ticari çevrenin varlığına da işaret eder.

Kaplanoğlu'nun araştırmalarına göre, handa 1830 yılında 10, 1839 yılında ise 6 kişi kalmaktadır³¹⁷. Bugün Sıddıkhatun Caddesi 26 no'lu evin arkasında, 30-40 metre boyunda, 7-8 metre yükseklikte bir tarihi duvar vardır. Bu duvarın Kanberler Hanı'na ait olduğu söylenmektedir. Hanın içinde kalan bir mezarın üzerinde ise, Latin harfleri ile Emvali Veysel Karani Üveys Gezginci Salih Dede Yatırı yazmaktadır³¹⁸.

16. yüzyılda inşa edilmiş olması muhtemel bir hanın mimari yapısını muadili Bursa Hanlarına göre değerlendirecek olursak, kesme- köfeki taşla örülmüş, kareye yakın ya da dikdörtgen planlı, açık avlulu ortasında şadırvan olan bir yapı olduğunu öngörmemiz mümkündür. Bahsi geçen tek parça duvarın hana ait olduğu bilgisi kabul edilerek duvar örgüsü hakkında fikir öne sürmek mümkün olacaktır. Üç sıra taş, bir sıra tuğladan oluşmuş, düzenli örülmüş duvarları olan bir yapı ile karşılaşmaktayız. Ancak

³¹³ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 19.

³¹⁴ BOA, A.} MKT.MHM., g.285 d.64. (12 Cemazeyilahir 1280).

³¹⁵ Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa*, s.182.

³¹⁶ Dalsar, a.g.e., s.261.

³¹⁷ Raif Kaplanoğlu, "İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı", s. 54.

³¹⁸ Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa*, s.182.

yapı, şehir içindeki Hanlar Bölgesi'nde yer alan hanedan yapılarına göre daha sade olmalıdır.

Günümüzde Kamberler Hanı'na ait tek duvar yapısı ortada kalmış durumdadır. Kısa duvar olduğunu tahmin ettiğimiz duvarda 6 hücre sayılmaktadır (şek.34-36).

3.12. KATIR HANI

Katır Hanı, handa konaklamaya gelenlerin genellikle katırlarla gelmesinden adını almıştır³¹⁹. Bir başka görüşe göre ise hanın adı, hanı yapan Katır Mahmut'tan gelmektedir³²⁰. Bu han, Hasan Paşa Hanı, Sarraf Mustafa Paşa Hanı, Yeni Harir veya Yeni İpek Hanı olarak da bilinmektedir³²¹. 1861 tarihli Suphi Bey haritasında da “Yeni Harir Hanı” ismiyle geçmektedir (şek.37). Adından da anlaşılacağı üzere handa ipek satışı yapıldığı düşünülmektedir. Ancak bir kayıta Yeni Harir Hanı'nda dışarıdan getirilen kebe ve keçe satışının yapıldığı yazılıdır³²².

Katır Hanı, Ertuğrul Camii arkasında, Geyve Hanı ile Fidan Hanı'nın arasındadır. Günümüzde Koza Hanı'nın taç kapısının karşısında, Ticaret Odası ve Koza Satış Kooperatifleri Birliği'nin bulunduğu yerdedir. Han, bir taraftan Ertuğrul Cami'ine bakarken, bir tarafının Uzunçarşı yani Kapalıçarşı'ya ulaştığı bilinmektedir³²³ (şek.38-39).1670-1671 tarihli bir belgede Katır Hanı'ndan akan yağmur sularının Fidan Hanı'na zarar verdiğinden söz edilmektedir. Bu da günümüzde varlığını sürdüren Fidan Hanı ile Katır Hanı'nın ne kadar yakın olduğu hakkında bilgi vermektedir³²⁴ (şek.40).

Kamil Kepecioğlu, hanın ulema sınıfından Hasan Paşa tarafından yaptırıldığını ve gelirinin yarısını Medine'ye bıraktığını söylemektedir. Diğer yarısı ise mirasçılara kalmıştır. Mirasçılar hanı, Kayhan'daki Keresteciler Hamamı'nın sahibi Osmancıklı Koca Mehmet Ağa'ya satmışlardır³²⁵. Koca Mehmet Ağa Selçuk Hatun'un eşi, Fatih'in Sadrazamı Mahmut Paşa'nın babasıdır³²⁶.

³¹⁹ Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anısal Eserleriyle Bursa*, s.191.

³²⁰ Dalsar, a.g.e., s.262.

³²¹ Gabriel, a.g.e., s.190.

³²² Ergenç, a.g.e., s. 36.

³²³ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri* Cilt 2, s.354.

³²⁴ BŞS, B90 s. 88.

³²⁵ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 3, s.26.

³²⁶ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 17.

Mehmet Ağa'nın 5 Muharrem 843 (18 Haziran 1439) tarihli bir Bursa vakfiyesi vardır. Vakfiyeye göre 7 köy, 3 değirmen, bir bozahane, bir hamam ve 13 dükkânın geliri hana tahsis edilmiş, daha önce de söylediğimiz gibi gelirlerin yarısı Medine fukarasına bırakılmıştır.

Mehmet Ağa vakfiyesi 1439 tarihli olduğuna göre ve hanı satın aldığına göre, hanın 15. yüzyıl'ın ilk yarısına tarihlendirmek mümkündür. Ancak Ekrem Hakkı Ayverdi'nin bildirdiğine göre ise Hasan Paşa adı Neccarlar Çarşısı'nda, 29 Kasım 1485 tarihli vakfiyede ortaya çıkmıştır.

Kayıtlara göre han, 1484 yılında ise Kız Ali'ye yıllık 26 bin akçeye kiraya verilmiş, ancak ecr-i misil uygulamasından dolayı, hanın kirası 21 bin akçeye düşürülmüştür³²⁷. 23 Eylül 1514 tarihinde Mahmut Paşa Hanı ile Katır Hanı arasında bir su yolu yapılmış, 4 Nisan 1560 tarihinde 12 bin yüz akçe karşılığında kiralanmıştır. 1611 yılında ise Celali İsyanları sırasında yanmıştır. 1 Eylül 1630 tarihinde doğu yönündeki 20 oda, kuzey yönündeki ahırın kiremitleri ve taş merdiveni 14 bin 650 akçeye tamir edilmiştir. Bu kayıta doğu yönünde yirmi odası ve karşı yönünde de aynı sayıda odası, diğer yönlerde de uzun kenarlardaki oda sayısının yarısı kadar olabileceği tahmini yapılmış, 60 odalı büyük bir han tasvir edilmiştir. 1669 yılında sürsat salmasından bu hana düşen akçe payının benzer ölçekli hanlar için az olduğu kanaatine varılmış, sebebi ise Celali İsyanlarının yaralarının hemen sarılamamasına bağlanmıştır³²⁸. 1671 yılında çatısı kiremitle değiştirilmiştir³²⁹. Buradaki ifadeden genellikle pahalı olan kurşun kaplama yerine daha uygun fiyatlı kiremit uygulaması yapıldığı akla gelmektedir. 1743 yılında ise 515 bin 860 akçe tamir masrafı tespit edilmiştir³³⁰.

Han hakkında edindiğimiz bilgilerden açık avlulu, Bursa tipi büyük bir han olduğunu söylemek mümkündür. Vakfiye tarihleri de bize 15. yüzyılın ilk yarısını işaret eder.

3.13. MOLLA HÜSREV HANI

Molla Hüsrev, Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nin önemli âlimi ve devlet adamıdır. II. Murat'a 1428 yılında kazaskerlik yapmış, Manisa'da II. Mehmet'in

³²⁷Kepecioğlu, a.yer.

³²⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, Cilt 2, s.354.

³²⁹ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 17.

³³⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, Cilt 2, s.354.

şehzadelik döneminde yanında yer almış³³¹, İstanbul'un fethinden sonra 1459'da İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in vefatı üzerine, İstanbul kadısı olmuş; Galata ve Üsküdar kadılıkları ile Ayasofya Medresesi Müderrisliği yapmıştır³³².

Fatih'in "Zamanımızın Ebu Hanifesi'dir" şeklinde bahsettiği³³³ büyük alim, 1472-1473 yıllarında bir düğün cemiyetinde dönemin âlimlerinden Molla Gürânî'ye padişahın sağında, kendisine solunda yer verilmesini ilmi derecesine uygun görmediği için İstanbul'u terk ederek Bursa'ya gitmiştir. Bursa'da Emîr Sultan'a yakın Zeyniler semtinde bir arsa satın almış ve Hüsreviye Medresesi adıyla anılan medresesini yaptırmıştır³³⁴.

Kadı Sicillerinde 1504 tarihli bir belgeden Molla Hüsrev'in Fatma Hatun adında bir kızı ve Molla Hüsrev Hanı diye Bursa'da bir hanı olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgeye göre bir aylık kirası 3.100 akçe Fatma Hatun'a verilmiş ve 800 akçesi ahırda biriken gübrenin atılması için harcanmıştır.

Handan bugün bir iz ulaşmadığından mimari yapısı hakkında bir yorumda bulunamıyoruz. Ancak Molla Hüsrev'in vefat tarihi 1480 olduğuna göre hanın 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmek mümkündür. Ayrıca kendisinin bir medreseye sahip olması, medrese için akar olarak bu hanı yaptırmış olabileceği kanısını doğurmaktadır. Âlimin Bursa'ya gelişi için 1473-1474 tarihleri verildiğinden hanın da 15. yüzyılın ikinci yarısı olarak tarihlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Hanın 16. yüzyılda yok olduğu sanılmaktadır³³⁵.

3.14. PÂYGÂH

Çelebi Mehmet Dönemi'nde Bursa'yı Karamanoğlu kuşatmasında savunan ve sonrasında da imarı için dönemin önemli yapılarının bizzat mimarı olan Hacı İvaz Paşa tarafından yaptırılarak Çelebi Mehmet Vakfı'na hibe edilmiştir³³⁶. Ne zaman

³³¹ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 3, s.203.

³³² Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-husrev> (15. 10.2018)

³³³ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 3, s.203.

³³⁴ Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-husrev> (15. 10.2018)

³³⁵ Raif Kaplanoğlu, "Molla Hüsrev Hanı", http://www.bursa.com/wiki/Molla_Husrev_Hani (18.10.2018)

³³⁶ Salih Pay, "Bursa İvaz Paşa Külliyesi," s.109.

yapıldığına dair elimizde bir bilgi ulaşmayan yapı için, bu bilgiler ışığında 15. yüzyılın ilk çeyreğini vermek mümkün görünmektedir.

Yapının adı, Paşa'nın 28 Şubat 1427 tarihli Bursa Vakfiyesi'nde "yanında duvarla çevrili"³³⁷ avlusu ile birlikte Pâygâh namıyla meşhur olan "ıstabl" olarak geçmektedir³³⁸. Istabl, Grekçe kökenli olup, ahır anlamında kullanılan "stablon"dan gelmektedir. Gassaniler Devri'nde İslam kelime dağarcığına girmiştir. Hükümdarlık sarayına ait binek ve yük hayvanlarının barındırıldığı yer olarak kullanılmaktadır³³⁹.

Geyve Hanı'na bitişik konumda olan Pâygâh'ın doğusunda Hasan Paşa Hanı, kuzeyinde yol ve batısında İvaz Paşa Çarşısı bulunmaktadır³⁴⁰. Gabriel, Bursa Hanlar Bölgesi'ni gösterdiği haritasında Geyve Han'ın bitişğinde Pâygâh'ı konumlandırmamıştır (şek.9).

15. yüzyılın ikinci yarısına kadar ahır-han olarak kullanılan Pâygâh için, 1575 tarihli bir kayıta göre, kullanılmaz durumda olduğundan geliri oldukça düşük olarak belirtilmiştir. Külliye personeli tamiratın büyüklüğüne oranla harcamanın da büyük olacağı endişesi ile tamirata yanaşmamış, kiracıların baskısı sonucunda hanın bir yıllık gelirine denk düşecek 100 bin akçe tutarla onarım yapılmıştır. Tamir kayıtlarında bu onarım için 20 bin yük kalıp taş alınması, kiracıların tamirat şikâyetlerinde haklı olduklarını göstermektedir. Han bu onarım sonundan 18. yüzyıla değin "han-ı cedid-yeni han" ismiyle anılmaya başlamıştır³⁴¹. 1593 tarihinde ise 31 bin akçe tutarı ile tamir edilmiştir³⁴².

Pâygâh, 1767 muhasebe defterlerinde "vakfin hanı" olarak, 1815 muhasebe defterlerinde ise "Sandıkçılar Hanı" olarak isimlendirilmiştir. 1819 tarihli defterde ise bazı odaların ütücü esnafı tarafından kiralanması nedeniyle ütücüler hanı olarak anılmıştır. Bugün hanın yerinde Ütücüler Pasajı'nın bulunması, Pâygâh'ın isminin dolaylı olarak yaşadığını göstermektedir³⁴³. Ancak Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre, Pâygâh ile Sandıkçılar Hanı birbirinden farklıdır. Ona göre Sandıkçılar Hanı, daha sonra

³³⁷Hasan Basri Öcalan, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, a.g.e., s.360.

³³⁸Salih Pay, "İvaz Paşa'nın Bursa Vakfiyesi",s.129.

³³⁹Abdülkadir Özcan, "Istabl", TDV İslam Ansiklopedisi, (15. 10.2018) <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=190203>

³⁴⁰Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa: Eğit-San Yayınları 1996, s.65.

³⁴¹Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, s.65-66.

³⁴²Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 21.

³⁴³Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, s.66.

Hasan Paşa Hanı'nın yanına inşa edilmiştir³⁴⁴.

Pâygâh, dört yönde ahşap kubbelerle örtülü ise de, yangınlarda üst örtünün yanarak kubbe yapısında hasar meydana getirdiğinden mütevellî heyetince kaldırılmıştır³⁴⁵. Salih Pay, sicillerden edindiği bilgilere göre yapının üst katı kırk odadan oluştuğunu söyler. Odaların üzeri kubbe ile örtülmüştür. Alt katında ise mahzenler, tuvaletler ve ahır birimleri bulunmakta, ortasında avlu yer almaktadır³⁴⁶.

1930'lu yıllarda harap halde ve 1960'lı yıllarda tamamen harabe şeklinde kalan Pâygâh'tan kubbe ve kemerler görülmekte olmasına karşın, yapı günümüze ulaşmamıştır³⁴⁷.

Pâygâh, Geyve Han'a bitişik olarak yük hayvanlarının ahırları olarak yaptırılmıştır. Bu yapı şekli ile diğer hanlardan ayrılır. Han yapılarında genellikle Koza Han örneğinde olduğu gibi hana dâhil bir ahır yapısı bulunmaktadır. Pâygâh ise kayıtlardan edindiğimiz bilgilere göre alt kat ahır olarak inşa edilmiştir. Bu yönüyle diğer yapılardan ayrılır. Üst kattaki odalar ise Geyve Han'a ek müstemilat olmalıdır.

3.15. YEŞİL HANI

Yeşil Hanı, Yeşil Külliyesi'nin birimlerinden olup, Yeşil Cami'nin batısında cami ile medrese arasındadır³⁴⁸. Çelebi Mehmet'in Nisan 1419 tarihli Yeşil Vakfiyesi'nde akarlar arasında hanın adı geçmemektedir³⁴⁹. Kamil Kepecioğlu yapıdan han yahut misafirhane olarak bahseder³⁵⁰. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin bildirdikleri de bu görüşü pekiştirir³⁵¹.

Ağustos 1635 tarihli tamir kaydında misafirler için ayrılan hanın çatısının 141 bin 493 akçeye tamir edildiği yer almaktadır³⁵². 1644 yılına ait bir muhasebe defterinde

³⁴⁴ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, Cilt 2, s.354.

³⁴⁵ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 21.

³⁴⁶ Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, s.65.

³⁴⁷ Mustafa Beyazıt, *Hacı İvaz Paşa'nın Vakıf Eserleri ve Mimari Faaliyetleri*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s.44.

³⁴⁸ Salih Pay, *Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010, s.83.

³⁴⁹ Öcalan, Sevim, Yavaş, a.g.e., s.300.

³⁵⁰ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 4, s.258.

³⁵¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, Cilt 2, s.51.

³⁵² Ayverdi, a.yer.

yer alan bilgilere göre, belgede tâbhane olarak belirtilen çalışanlara lahm bahası adıyla bir ödenek ayrılmıştır³⁵³. 3 Mart 1684 tarihli kayda göre cami, medrese ve iki kubbeli tâbhanenin bakımı için 127 bin 773 akçe sarf edilmiştir³⁵⁴. Ayverdi, hanın başka bir kayıta 140 bin akçe harcanarak tamir edilmesinden yola çıkarak, önemli büyüklükte bir yapı olduğunu vurgulamıştır³⁵⁵.

Kaynaklarda sadece bazı tamir kayıtlarından yola çıkarak edindiğimiz bilgiler, bize yapının tâbhane için belirtilen en az iki kubbeli olduğunu göstermektedir. Külliye'nin baş mimarı İvaz Paşa, mimari ve süslemeleriyle günümüzde dahi yoğun ilgi gören yapılar topluluğu için Türk ustaların yanında İran ustalarının da en iyi ekiplerini bu yapıda bir araya getirmiştir³⁵⁶. Yeşil Külliyesi gibi dönemin en önemli ve özenilmiş yapılarının parçaları da bu karakteri yansıtmış olmalıdır.

3.16. KUŞBAZLAR HANI

Kuşçular Hanı'dır. Karacabey Hanı'nın kuzey batısında yer almaktadır. Sicillerde "Tavuk Pazarı kurbunda..." olarak tarif edildiğine³⁵⁷ göre, hanın Tavuk Pazarı civarında olduğunu söylemek mümkündür. Albert Gabriel'in Hanlar Bölgesi haritası üzerinde Kamil Kepecioğlu'nun tarifine uygun olarak Karacabey Hanı'nın kuzey batı yönünde çizilmiştir (şek.9). Ancak Tavuk Pazarı yönünde bir uzantı, bu haritada görülmemektedir³⁵⁸.

Banisi ya da vakfiyesi ile ilgili bir kayda rastlanmamış, ancak Raif Kaplanoğlu hanın 1516 yılında yapıldığını ve 60 odasının olduğunu söylemektedir.³⁵⁹ 1670-1671 tarihli bir tamir kaydı bulunmaktadır. Bu kayda göre Kuşbazlar Hanı Tavukpazarı'nda yer almaktadır³⁶⁰ (şek.41).

Nüfus defterlerinden edinilen bilgilere göre, 1830 yılında Kuşbazlar Hanı'nda önce 14 kişi, sonra da 12 kişinin; 1839 yılında ise aynı handa 5 kişinin adı olsa da 14

³⁵³ Salih Pay, *Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi*, s.83.

³⁵⁴ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri* Cilt 2, s.52.

³⁵⁵ Ayverdi, a.g.e., s.118.

³⁵⁶ Zeki Sönmez, "Hacı İvaz Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/haci-ivaz-pasa--mimar#2-mimari> (15. 10.2018)

³⁵⁷ Ergenç, a.g.e., s. 38.

³⁵⁸ Gabriel, a.g.e., s.181.

³⁵⁹ Raif Kaplanoğlu, "İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı", s.53.

³⁶⁰ BŞS, B90, s.96.

sıra tespit edilmiştir³⁶¹.

Hanın 1855 depreminde zarar görerek bazı kısımlarının yıkıldığı kaynaklarda yer almaktadır³⁶². Handan günümüze hiçbir kalıntı ulaşmamıştır.

3.17. GALLE HANI

Galle Hanı, Semiz Ali Paşa Hanı, Yeni Tahıl Hanı gibi isimlerle bilinen yapı, Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Semiz Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bugünkü Cumhuriyet Caddesi ile İnönü Caddesi'nin kesiştiği yerde, kısmen ayakta ve harap durumdadır. Hanın etrafı, yeni oluşturulmuş dükkânlarla çevrilidir. Evliya Çelebi, yapıdan Ali Paşa Kervansarayı olarak bahseder³⁶³. Belgelerden anlaşıldığına göre handa sürsat zahiresi satılmaktadır. Galle Han, Koza Han ve Fidan Han'dan sonra üçüncü derecede önemlidir³⁶⁴.

Hanın banisi Semiz Ali Paşa, Hersekli bir devşirmedir. Rüstem Paşa'nın ölümü üzerine 12 Temmuz 1561'de sadrazam olmuştur. Vefat ettiği 29 Haziran 1565 yılına kadar bu görevde kalan Paşa, 8 milyon duka altın kadar miras bırakmıştır. Mallarına ait vakfiyesi, ölümünden sonra Ocak 1566'da hazırlanmıştır³⁶⁵.

Ali Paşa vakfettiği eserlerin büyük kısmını İstanbul ve Rumeli'de, bir kısmını Anadolu ve Mısır'da yaptırmıştır. Vakıf gelirlerini ise kendi eserleri dışında Ayasofya, Eyüp ve Kanuni Sultan Süleyman vakıflarına da bağışlamıştır³⁶⁶.

Buna göre Bursa'daki akar malları bir buğday hanı, bir dükkân, Nilüfer'de Uluhoca Çiftliği, İznik Hediyeler Köyü'nde ve Sulusur Köyü'nde tarla hisselerinden oluşur³⁶⁷. Vakfiyede bu gelirlerin başka vakıflara bağışlandığı bilgisi yer almadığından, gelirlerin kendi vakıf eserlerinde kullanılacağı anlaşılmaktadır.

³⁶¹ Kaplanoğlu, a.yer.

³⁶² Gökmen-zâde Seyyid el Hâcî Hüseyin Rıfat EfendiBursavî, *İşaret-numa*, vr.10.

³⁶³ Dağlı, Kahraman, a.g.e., s. 20.

³⁶⁴ "Galle Han", Bursa Tarihi Çarşılar ve Hanlar Birliği, <http://www.btch.org.tr/bursa-carsilari.php?id=27> (28.10.2018)

³⁶⁵ Erhan Afyoncu, "Semiz Ali Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semiz-ali-pasa> (21. 10.2018)

³⁶⁶ Reyhan Şahin Allahverdi, "Semiz Ali Paşa'ya Ait Bir Vakfiye ve Sınırnâme", *Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler*, Cilt 2, Ed. Prof. Dr. Hasan Babacan, Yrd. Doç. Dr. Sevilay Özer, Ankara: Gece Kitaplığı, 2016, s. 567-568.

³⁶⁷ Allahverdi, a.g.e., s. 571-572.

Bursa’da buğday hanı tabiri ile işaret edilen han ise, konumuz olan Galle Hanı’dır. Vakfiyede “buğday hanı” isminin kullanılması da, hanın yapılış amacının tahıl satışı için olduğunu gösterir. Yani Bursa’da bir tahıl hanına ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiş ve yapı bu satışa uygun planlanarak inşa edilmiş olmalıdır. Kesin inşa tarihini bildirir bir kitabe ya da kayıt bulunmasa da, yapım yılı için Semiz Ali Paşa’nın etkin olduğu yıllar olan 1561-1565 arası verilebilir.

Evliya Çelebi’ye göre, Ali Paşa Kervansarayı, Mimar Sinan yapımıdır³⁶⁸. Mimar Sinan’a ait eserlerin listelendiği Tezkiret’ül Bünyan ve Tezkiret’ül Ebniye isimli kitapta, Galle Hanı, Bursa’da Ali Paşa Kervansarayı adıyla geçmektedir³⁶⁹. Mimar Sinan’ın yapıları konusunda araştırması bulunan Aptullah Kuran da liste çalışmasında Galle Han’a yer vermiştir³⁷⁰. 2008 yılında Sermin Çakıcı tarafından ODTÜ’de hazırlanan tez çalışmasında da Galle Hanı, Mimar Sinan’ın Bursa’da inşa ettiği tek eser olarak sunulmuş ve kabul görmüştür³⁷¹. Ancak kanaatimizce, devletin en güçlü döneminde Sinan gibi yüzlerce eser vermiş bir baş mimarın, Bursa’da bir tahıl hanını kendisinin yapmasından çok, ekibine yaptırıp onay vermiş olması daha makul bir ihtimaldir.

Bir belgede eski tahıl pazarının bulunduğu yer, yük hayvanları ve taşımacılığı için dar ve sıkışık kaldığından yeni bir tahıl pazarına ihtiyaç duyulduğu kaydedilmiştir³⁷². Bursa’da eski tahıl pazarı ve hanı Umur Bey tarafından yaptırılan Tuz Hanı civarındaydı. Bu pazara, Yeni Tahıl Pazarı yapıldıktan sonra Galle-i Atik Suku denilmiştir³⁷³. Muhtemelen bu han yapılmadan önce kullanılan eski han da işlevine, eski tahıl ya da küçük tahıl hanı olarak devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, kentlerin ekonomik olarak refahının ticaret yoluyla sağlanabileceği noktasından hareketle, ticari mekânların elverişli yerler olmasına özen göstermiştir. Bu nedenle Yeni Tahıl Pazarı,

³⁶⁸ Dağlı, Kahraman, a.g.e., s. 20.

³⁶⁹ Hayati Develi, *Sai Mustafa Çelebi Yapılar Kitabı Tezkiret’ül Bünyan ve Tezkiret’ül Ebniye*, İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım, 2003, s.160.

³⁷⁰ Aptullah Kuran, “Tezkereelerde Adı Geçen Sinan Eserlerinin Yapı Türlerine Göre Alfabetik Listesi”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Cilt 1, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s.163.

³⁷¹ Sermin Çakıcı, *A Proposal For Preservation And Rehabilitation Of Yeni Galle Pazarı Hani (Former Ali Paşa Kervansarayı) And Its Immediate Surrounding In Bursa*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2008, s.31, “Galle (Tahıl) Han”, *Yaşayan Müze Kent Bursa Çalışmaları*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s. 14.

³⁷² Ergenç, a.g.e., s. 25.

³⁷³ Ergenç, a.g.e., s. 39.

şehrin doğu tarafına doğru kaydırılarak bu han ve bölgesine verilmiştir. Böyle bir tespiti yapabilmek ise periyodik bir kontrol mekanizmasının varlığına işarettir. Osmanlı memurları, uygun görmediği durumlarda gerekli önlemleri almışlardır.

Yapı, 1607'deki Celali İsyanları'nda zarar görmüş, hana bitişik dokuz dükkân, kapı saçakları ve doğusundaki ahırın çatısı yanmış, 14 bin akçeye masrafla tamir edilmiştir. Han hakkında 1638'de çıkartılan fermana göre, han dâhilinde bulunan otuz iki odada kiracı kuşakçı esnafının verdiği on beş yirmi akçelik az bedel, giderleri karşılamaya yetmediğinden ederi mukabilinde yeniden kiraya verilmesi istenmiştir. 1670 yılında çatısı rüzgârdan uçmuş, tamiri yapılmıştır³⁷⁴ (şek.42).Yine aynı tarihli başka bir sicilde ise Tahıl Pazarı Hanı Ali Paşa'nın olup, tamiri için 79.966 akçe ile keşif yapılmış denilmektedir³⁷⁵ (şek.43).1674'te 34 bin akçe yıllık bedelle kiraya verilmiştir³⁷⁶. 1690 yılında esaslı bir tamir görmüştür³⁷⁷. 17. yüzyılda handa vefat eden İranlı bir Ermeni'ye ait 1832 kuruş miras, varislerine teslim edilmek üzere beytülmal görevlisine teslim edilmiştir³⁷⁸. Bu yüzyılda han, uluslararası ticari faaliyetlerini sürdürmektedir. 18. yüzyılda âyan değişimlerinde, Bursalı Cizyedarzade ailesinin malları yağmalanarak, çiftlik mahsulleri “sahipsiz mal” adıyla Galle Pazarı'nda düşük fiyattan satılmıştır³⁷⁹. Galle Hanı, âyan sorunlarının yaşandığı 1843 yılında ahşap ahır ve aşağı kapısı 2062 kuruşla tamir edilmiştir³⁸⁰.

Galle Han, 1855 büyük depreminden büyük yara almıştır. Kazım Baykal günümüzdeki yıkık görüntüsüne depremin sebep olduğunu söyler³⁸¹. 1861 tarihli Suphi Bey haritasında Galle Han, tahıl hanı adıyla tek parça gösterilmiştir (şek.45).Şehrin büyümesi ve Batılılaşma çabaları ile yeni caddeler oluşturulmuştur. 1906 yılında, Cumhuriyet Caddesi'nin açılması sırasında han, ikiye ayrılmış olmalıdır (şek.46-47).

1855 depreminin yaraları çabucak sarılamadığından 19. yüzyılda yıkık halde kullanıma elverişli kısımları ile fonksiyonlarını sürdürmüştür. Nitekim 20 Haziran 1879

³⁷⁴ BŞS B90, s.295.

³⁷⁵ BŞS B90, s.47.

³⁷⁶ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 21-22.

³⁷⁷ Baykal, a.g.e., s. 110.

³⁷⁸ İbrahim Ethem Çakır, “Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği”, *OTAM*, 31/Bahar 2012, s. 49.

³⁷⁹ Nilüfer Alkan Günay, ”19. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Âyanlık ve Âyanlık Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Y.13, S.22, 2012/1, Bursa, 2012, s. 5.

³⁸⁰ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 22.

³⁸¹ Baykal, a.g.e., s. 110.

yılına ait bir tahrirat kaydı, tahıl hanındaki odaların tamire muhtaç durumda olduğunu kaydetmiştir³⁸².

15 Cemazeyilevvel 1319 (30 Ağustos 1901) tarihli bir belgede ise, bu tarihte handa kiracı bulunan Emin Bey'in Tahıl ve Kapan Hanlarından kiralarnı topladığı, ancak vergi ödemediği için şikâyet konusu olduğu yazılıdır. Bu belge bize Galle Hanı'nın 1901 tarihinde işlevselliğini sürdürdüğünü göstermektedir³⁸³

Raif Kaplanoğlu, nüfus defterlerine ilişkin araştırmalarında 21esnafın adına ulaşmıştır. Bunlardan 17'si zahireci, biri uncu, biri simsar, biri ise dikicidir. Hanın karşısındaki dükkânda bir de berber yer almaktadır. Bu bilgiye göre handa zahire satışı için gerekli olan zahire toptancısı, simsar, çuval dikici gibi her tip esnaf yer almaktadır.

Galle Hanı'nın yıkıldıktan sonra, şehrin yeni bir tahıl pazarına ihtiyaç duyduğu tespit edilmiş olmalıdır ki, 1907 yılında Galle Hanı'nın kuzey yönünde yeni bir zahire borsası yaptırılmıştır. Han tipindeki yapı, kare planlı bodrum ve zemin katlardan oluşmaktadır³⁸⁴. Bu yapı, 2014 yılında Osmangazi Belediyesi tarafından restore edilmiş, günümüzde Tahıl Deposu adıyla, kültür merkezi olarak kullanılmaktadır (şek.48-49).

Hanın kalıntıları üzerinde bugün halen bazı dükkânlar depo olarak kullanılmaktadır. Kalan kısımlarından hanın iki katlı ve geniş bir alana yayıldığı söylenebilir. Kesme taş, taş ve tuğla örgüden oluşan malzeme yapısı bulunmaktadır. Kuzey yarısında bir kubbesinin yarısı, hücreleri, kemerleri ayakta kalmış durumdadır (şek.50-52).Alt katta 5 hücre, üst katta ise 8 hücre sayılabilmektedir (şek.53).

Sermin Çakıcı, konuya ilişkin yaptığı tez çalışmasında, 1967 yılında Bursa Belediye Başkanı Kemal Bengü tarafından çizilen restitüsyon ile 1862, 1922-1933 ve 2007 yıllarına ait restitüsyon çalışmalarını da yayınlamıştır. Bu çalışmalara göre hanın planı, açık avlulu, avlunun üç tarafı 29 hücre ile çevrilidir. Ayrıca han arazisi yıllar içinde binaların işgaline uğramıştır(şek.54-57).

³⁸² Hakan Başol, *Bursa Keşif Defterleri*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016, s.167.

³⁸³ BOA, DH.MKT. g.2527, d. 79 (15 Cemazeyilevvel 1319).

³⁸⁴ Raif Kaplanoğlu, "90. Yılında Bursa Ticaret Borsası", s.150.

Hanın yer aldığı alan ise günümüzde otopark olarak kullanılmaktadır (şek.54). Günümüzde bu bölgede halen toptan zahire ticareti yapılması, Galle Pazarı'nın yüzyıllardır süren sosyolojik etkisini göstermektedir (şek.58-62).

3.18.DAVUTPAŞA HANI

Davut Paşa, II. Bayezid'in sadrazamıdır. İstanbul'da cami, mektep ve medrese yapmış, bu bölge kendi adı ile anılmaya başlanmıştır. Paşa 1498'de Dimetoka'da vefat etmiş, İstanbul'a defnedilmiştir.

Davut Paşa'nın Bursa'da yaşayan beş oğlu vardır. Kamil Kepecioğlu çok zengin bir kişi olduğunu söyler ki, Bursa'da çok sayıda dükkân sahibidir. Bursa'da Karakadı Mahallesi olarak bilinen Bit Pazarı'nda 1860 yılında yanan bir mescit, bir han ve bir hamam yaptırmıştır³⁸⁵. Raif Kaplanoğlu hanın, 1555 yılında yapıldığını söyler³⁸⁶. Bu kayıt Paşa'nın ölüm tarihinden oldukça uzak olduğundan olasılıkla tamirat sonucu yeniden yapılma tarihidir.

Hanın bulunduğu mevki Yeni Tahtakale olarak anıldığından, han için Yeni Tahtakale Hanı ismi de kullanılmıştır³⁸⁷ (şek.63). Kentte eski Tahtakale yerine yeni bir Tahtakale'nin oluşması, kentin ilk oluşumunda yapılan hanlarla büyüyerek 16. yüzyılda ikinci bir kale altının oluştuğunu göstermektedir.

Fahri Dalsar, hanın Ali Paşa Vakfı'na ait olduğunu ve beş kapısının bulunduğunu söylemektedir³⁸⁸.

Hanın kaynaklarda, tümüyle yok olduğu belirtilmiştir. Ancak, bir onarım sırasında hanın iki odasının mevcut olduğu görülmüş ve Raif Kaplanoğlu tarafından fotoğrafı çekilmiştir.

Günümüzde Bit Pazarı içinde yer alan cami, hamam ve han Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından 2014 yılında restore edilmiştir (şek.64-67). Restore edilen cami kitabesinde yapım tarihi 1438 olarak yazılıdır. Hanın sadece kuzey ve doğu kısımları ayağa kaldırılmıştır.

³⁸⁵Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt 1, s.261.

³⁸⁶ Raif Kaplanoğlu, "İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı", s. 53.

³⁸⁷ BŞS, A149, s.7.

³⁸⁸Dalsar, a.g.e., s.262.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Bursa'yı imar etmek adına, vakıf sistemi ile yapılar inşa edilmiştir. Vakıflara akar sağlamak amacıyla ise hanlar yapılmıştır. Bu yapılar Selçuklu kervansaraylarının aksine gelir beklentisi nedeniyle ücretlidir. Hayır kazanmak amacıyla inşa edilen vakıf eserleri sayesinde devlet, bu türdeki sosyal yapılar için ödenek ayırma yükünden kurtulmuştur.

Hanların ilk isimlendirmeleri, genellikle yapının banisinin adıyla, zaman içinde satıldıkları ürün çeşidiyle de anılır olmuşlardır. Dolayısıyla Osmanlı kayıtlarında aynı hana ait birden çok ismin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum günümüz araştırmalarında titizlik gerektirmektedir.

Osmanlılar ticareti şehir içinde sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Bunun nedeni geniş topraklara sahip olmadıklarından, elde ettikleri şehirlerin imarına öncelik vermeleridir. Bu nedenle İslam geleneğine uygun olarak şehrin merkez camii çevresinde toplumsal öğeler ve ticari yapılar inşa edilmiştir. Bursa'da da Ulucami çevresi ticaret merkezi halini almıştır. Dolayısıyla hanlar da bu çevrede yapılmışlardır. Zaman içinde bölgedeki ticaret aksı doğruya doğru genişlemiş, Yeni Tahtakale, Kamberler gibi yeni merkezler oluşmuştur.

Osmanlı Devleti, ticari döngüye önem vermiş, kurallarını belirlemiş, kontrol mekanizmalarını oturtmuş olmalıdır ki, büyümeyi de sağlayabilmiştir. Kurulan ticari sistemin işleyişi, Bursa'yı 17. yüzyıla değin önemli bir ticaret merkezi haline çevirmiştir. Elde edilen kazanç, İstanbul'un başkent oluşundan sonra bile, Bursa'da Koza Hanı, Pirinç Hanı, Galle Hanı gibi ticaret yatırımlarının devam etmesini sağlamıştır.

Bu döneme kadar vakıf yapıları olarak inşa edilen hanların plan tipi birbirine benzerdir. Dikdörtgen ya da kareye yakın dikdörtgen planlı, Bali Bey Hanı istisna olmak üzere iki katlı, ortasında şadırvanıyla geniş bir açık avlusu bulunan yapılardır. Yapıların alt katları dört yönden revakla çevrilidir. Alt katlarda depolar, üst katlarda ise büro ya da konaklama amaçlı hücreler bulunmaktadır.

Bu han mimarisi, yüzyıllarca ana öğeleri değişmeksizin kullanılagelmiştir. Ek yapılar veya ahır gibi kısımları farklı yönlerde yapılırsa da hanın ana mekan kullanım

ihtiyaçlarını karşılıyor olmalıdır ki, herhangi bir tipolojik değişime uğramamıştır. Bunun başka bir nedeni ise Osmanlı Devleti'nde arasta, bedesten, arşı gibi ticari yapı tiplerinin çeşitliliğidir.

Hanlar, şehre gelen bir tüccarın gereksinimlerini karşılamak üzere planlanmıştır. Hanlar, ticari merkeze yakın konumda, aynı binada hem ticaret imkânı, hem konaklama imkânı sağlayacak biçimde, toplu yaşamaya uygun geniş avlulu inşa edilmişlerdir. Tüccarlar getirdikleri malı ürün cinsine göre ayrılmış hanlarda satabilmekte ve vergi işlemlerini gerekleştirebilmekteydiler. Osmanlı Devleti, bu şartlara ek olarak, arşı bölgesi ve hanlarda yaşanan sıkıntıları tespit etmiş ve ihtiyaa göre değişiklikler yapmıştır.

17. yüzyıl sonrasında Osmanlı Devleti'nde meydana gelen i ve dış dinamiklerin değişimi, mevcut ticari düzeni de aksatmıştır. Bu yüzyıla kadar çeşitli tamirler geçiren hanlar, özellikle Celali İşyanlarının yıkıcı etkileriyle de yeniden bakıma ihtiyaç duymuştur.

19. yüzyılda ise Osmanlı Devleti, modernleşme amacıyla Batılılaşmayı bir politika haline getirmiştir. Bu nedenle Bursa'da da bu politikaya uygun yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Sosyal hayat kriterleri değişmiş, Klasik Dönem han yapıları özellikle seyyahların anlatımında temizlikten uzak, hizmet kalitesi düşük, ucuz konaklama mekânları olarak tarif edilmiştir. Bu dönemde, Klasik Dönem'in anıtsal hanları yerine, konaklamak amaçlı oteller ya da daha ucuz olan arabacı hanları yapılmıştır.

1855 yılında küçük kıyamet olarak adlandırılan büyük deprem, şehirdeki birçok yapının yerle bir olmasına neden olmuştur. Han yapıları da bu depremde ve sonrasında çıkan yangında tahrip olmuşlardır. Hanlardan, kalan kısımların kullanılabilir olanları ile ticari faaliyet devam etmiştir.

Deprem sonrası, zaten şehri Batılı tarza çevirme eğiliminde olan Osmanlı yönetimi, hanların kullanılmaz durumda olmaları nedeniyle, onları kaderlerine terk etmiştir. Günümüzdeki Cumhuriyet Caddesi gibi Batılı tarzda caddeler açılması sırasında ise Galle Hanı gibi ikiye bölmüş veya Pirinç Hanı gibi köşe duvarını yıkmıştır.

Vakıf mülkleri olan hanların yıkılmalarına ilişkin resmi bir belge, ya da devlet ile vakıf kurumu arasında imzalanan bir evraka da rastlanmamıştır.

Bursa hanları kuruldukları dönemden sonra yüzyıllar içinde, şehrin bulundukları bölgesinde pazar oluşturmuşlar, kazanılan bu alışkanlık da günümüze değin süren bir gelenek olmuştur. Buna en iyi örnekler Galle Hanı çevresinin günümüzde zahire pazarı olarak kullanımı ve Tahtakale Hanı çevresinde halen köylü pazarı bulunmasıdır. Söz konusu hanlar yıkıldıktan sonra bile, pazar yeri alışkanlığı değişmemiştir. Bu da, hanlar ve pazarların sosyolojik etkisinin büyüklüğünü ve sürekliliğini göstermektedir.

2004 yılından sonra ise yerel yönetimler ve konuyla ilgili kamu kurumları, şehre ait değerlerin gün yüzüne çıkarılması kapsamında restorasyon çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Bali Bey Hanı, Pirinç Hanı, Tuz Hanı, Kütahya Hanı, Apollont Hanı, Eskişehir Hanı, Geyve Hanı gibi yapıların faaliyette olanları restore edilmiş, harap durumda olanları ise yeniden kullanıma açılmıştır. Bugün bu yapıların avlu kısımları, Tarihi Çarşı ve Hanlar Bölgesi'nde kafeterya, hücre kısımları ise genellikle konfeksiyon-tekstil ürünlerinin satıldığı dükkanlar olarak kullanılmaktadır.

Evliya Çelebi Bursa'da 108 han bulunduğunu yazmaktadır. Ancak Evliya Çelebi'nin ifadelerindeki mübalağa düşünüldüğünde, bu rakam fazla bulunmaktadır. 2009 yılında "Bursa'nın Yitik Hanları" isimli bir makale yayınlayan Sezai Sevim, Bursa Tarihi Çarşı Bölgesi'nde günümüzde var olan 9, günümüze ulaşmayan 28 han tespit etmiştir. 17. yüzyılda Bursa'nın kent dokusu üzerine yüksek lisans tezi hazırlayan Zeynep Dörtok Abacı, Bursa han yapılarının sayısını 19 olarak belirlemiştir. Raif Kaplanoğlu ise 1830-1842 yılları arasında nüfus sayımına göre ticari yapılarda yaşayanları tespit eden çalışması içinde 30 hanın ismini vermiştir. Çalışmamızda, bu tespitleri göz önünde tutarak 35 hanın isim bilgisine ulaştık. Bunlardan, bir vakfa bağlı olarak inşa edilen ve günümüze ulaşmayan han sayısı 18'dir.

Sonuç olarak, Bursa hanları, Osmanlı'nın ticari yapıları olarak kuruluş devrinden itibaren faaliyetlerine başlamış, 19. yüzyıldan sonra doğal afetlerle hasar görmüş, devlet politikalarının değişimi sonucu gözden düşerek ihtiyaç dışı kalmıştır. Bu değişimlere daha fazla direnemeyen yapılar yıkılmış, birkaç tanesi ise kısmen günümüze ulaşabilmiştir.

Günümüzde yapılan son restorasyon çalışmaları, şehrin tarihinde önemli bir değer olan han yapılarını yeniden kullanıma kazandırmıştır. Yenileme sonucu işlevine devam edenler han yapıları, tam olarak yapılaş amaçları doğrultusunda kullanılmasalar da, şehir ticaretine katma değer sağlamaya devam etmektedirler.



KAYNAKÇA

- ABACI Zeynep Dörtok, “Bursa'nın Kent Dokusundaki Değişim (18-19. Yüzyıl)”, *Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi*, ed. Cafer Çiftçi, 2. b., Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008, ss.165-182.
- ACUN Fatma, “Celali İsyanları (1591-1611)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (2002), ss.695-710.
- AKAR Tuğba, “Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, 2009, ss.267-292.
- AKKILIÇ Yılmaz, “Bursa Ekonomisinin Tarihsel Gelişimi” *Bursa Defteri, Üç Aylık Kent Kültürü ve Düşün Dergisi*, C. IV, Y.2002 S.13, ss.41-83.
- AKKILIÇ Yılmaz, “Demir Han”, *Bursa Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: BURDEF Yayınları, 2002.
- AKKUŞ Yakup, “ XIV. ve XV. Asırlarda Osmanlı ve Avrupa Ekonomileri: Bir Mukayese Denemesi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, İstanbul: Sayı:40, 2009, ss. 33-69.
- ALLAHVERDİ Reyhan Şahin, “Semiz Ali Paşa'ya Ait Bir Vakfiye ve Sınırnâme”, *Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler*, Cilt 2, ed. Prof. Dr. Hasan Babacan, Yrd. Doç. Dr. Sevilay Özer, Ankara: Gece Kitaplığı, 2016, ss.567-602.
- ASLANAPA Oktay, *Türk Sanatı*, 2. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.
- ATAMAN Alpaslan, *Bir Göz Yapıdan Külliyye/Osmanlı Külliyyelerinde Kamusal Mekân Mantığı*, İstanbul: Mimarlar Tasarım Yayınları, 2000.
- AYVERDİ Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, Cilt 1, 2.b, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989.
- AYVERDİ Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri* Cilt 2, 2.b, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989.
- AYVERDİ Ekrem Hakkı, “Orhan Gazi Devrinde Mimari”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, 1956, ss. 115-198.
- BARKAN Ömer Lütfi, *Kolanizatör Türk Dervişleri*, ty,yy, Hamle Yayınları.
- BARKAN Ömer Lütfü, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.23, No:1-2, 1962-1963, ss.239-296.

- BAĞBANCİ Özlem Köprülü, *Bursa Hanlar Bölgesi Değişim ve Dönüşüm Sürecinin İncelenmesi ve Bölgenin Korunması Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007.
- BAĞBANCİ Özlem Köprülü, “Bursa Hanlar Bölgesinin Değişim Süreci”, *Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi*, ed. Cafer Çiftçi, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 1997, ss.309-320.
- BAŞ Ali, *Beylikler Dönemi Hanları*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- Hakan Başol, *Bursa Keşif Defterleri*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.
- BAYKAL Kazım, *Bursa ve Anıtları*, 3. b., Bursa: Hâkimiyet Matbaası, 1993.
- BEYAZIT Mustafa, *Hacı İvaz Paşa’nın Vakıf Eserleri ve Mimari Faaliyetleri*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- BUBİK Yavuz, “Kapalıçarşı’nın Evvel Zamanı”, *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı*, ed: Ramiz Dara, Bursa: T.E.D Yayınları, 2003.
- CHİLDE Gordon, *Kendini Yaratan İnsan İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*, 8. b., İstanbul: Varlık Yayınları, 2006.
- ÇAKICI Sermin, *A Proposal For Preservation And Rehabilitation Of Yeni Galle Pazarı Hani (Former Alı Pasa Kervansarayı) And Its Immediate Surrounding In Bursa*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2008.
- ÇAKIR İbrahim Ethem, “Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği”, *OTAM*, 31/Bahar 2012, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, ss.41-60.
- ÇETİNOsman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslâmiyet’in Yayılışı*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- DAĞLI Yücel, KAHRAMAN Seyit Ali, *Evliyâ Çelebi Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa - Bolu - Trabzon - Erzurum -Azerbaycan - Kafkasya - Kırım-Girit 2. Cilt 1 Kitap 2*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- DALSAR Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1960.
- DEDE Rahmi, *Bursa Tarihi Kapalı Çarşıda Kentsel Dış Mekan Organizasyonu Açısından Analitik Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2010.
- DEVELİ Hayati, *Sai Mustafa Çelebi Yapılar Kitabı Tezkiret’ül Bünyan ve Tezkiret’ül Ebniye*, İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım, 2003.

- DOSTOĞLU Neslihan, “Modernleşme Dönemi’nde Bursa’daki Kentsel Gelişme”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa*, ed: Cafer Çiftçi, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009, s. 11-30.
- DÖRTOK Zeynep, *Bursa’nın Kent Dokusu Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (17.yy)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- ERGENÇ Özer, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 2. b., Ankara : TTK Yayınları, 2014.
- ERSEN Ahmet, *Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği*, (Doktora Tezi), İstanbul: İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1986.
- ERSOY Bozkurt, "Osmanlı Şehir-İçi Hanları: Plan Tasarımı İle Cephe ve Malzeme Özellikleri" *Sanat Tarihi Dergisi*, C.7, S.7, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994, ss.75-97.
- ERSOY Bozkurt, "Osmanlı Şehir-içi Hanlarının İşlevleri", 11.Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Utrecht, 23 - 28 Ağustos 1999, *EJOS-Electronic Journal of Oriental Studies*, Vol.IV, 2001, ss.1-3.
- GABRİEL Albert, *Bir Türk Başkenti Bursa*, Cilt 1, İstanbul: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2010.
- “Galle (Tahıl) Han”, *Yaşayan Müze Kent Bursa Çalışmaları*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- GENÇ Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, 13. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- GENÇ Mehmet, “Vakıf ve İktisat”, Vakıf ve İktisat Sempozyum, ed. Mehmet Kurtoğlu, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014, 25-29.
- GÜLENAZ Nursel, *Batılılaşma Dönemi İstanbul’unda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2011.
- GÜNAY Nilüfer Alkan, ”19. Yüzyıl Başlarında Bursa’da Âyanlık ve Âyanlık Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Y.13, S.22, 2012/1, Bursa, 2012.
- GÜNEL Gökçe, ” Anadolu Selçuklu Dönemi’nde Anadolu’da İpek Yolu - Kervansaraylar – Köprüler”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, Yıl 2010, Ankara: 2010. ss.133-146.
- GÜRAN Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1978.
- GÜREŞSEVER Gönül, *Osmanlı Devri Kervansarayları ve Menzil Hanları*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1974.

- İbn-i Batuta Seyahatnamesi*, Cilt I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A.Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- İLTER İsmet, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara: KGM Matbaası, 1969.
- İNALCIK Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev: Ruşen Sezer, 18. b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- İNALCIK Halil, “Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar” Ankara: *TTK Belleten*, C.24, No.93, 1960, s.45-96.
- İNALCIK Halil, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İhtimai Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15 - Sayı: 1-4, 1954, ss.51-75.
- İNALCIK Halil, ARI Bülent, “Türk-İslam Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2005, ss. 27-56.
- İNALCIK Halil, *Devlet-i ‘Aliyye- Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klâsik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 50. b., İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- İNALCIK Halil, “Türkiye’nin Tekstil Tarihçesi Üzerine Notlar”, Çev: Doğan Şahiner, *Bir Masaldı Bursa...* ed. Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, ss.61-67.
- KAĞITÇIBAŞI Ergun, YAŞAR Enis, *Bursa’nın Ekonomik Tarihi 1326-1900*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, ty.yy.
- KAPLANOĞLU Raif, *Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa*, İstanbul: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2003.
- KAPLANOĞLU Raif, “90. Yılında Bursa Ticaret Borsası”, Bursa: Avrasya Vakfı Yayınları, 2016.
- KAPLANOĞLU Raif, “Geçmişten Günümüze Bursa Hanları”, *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı*, Ed: Ramiz Dara, Bursa: T.E.D Yayınları, 2003, ss.29-31.
- KAPLANOĞLU Raif, “İlk Nüfus Sayımına Göre 1830-1842 yıllarında Bursa'da Ticaret Hayatı”, *Bursa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 38, Güz 2012 Bursa: Bursa Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2012, ss.51-59.
- KILIÇ Nalan, *1650 Yılında Bursa (B 87 Nolu Mahkeme Siciline Göre)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- KEPECİOĞLU Kamil, *Bursa Hanları*, Bursa: Bursa Halkevi, 1934.
- KEPECİOĞLU Kamil, *Bursa Kütüğü*, Cilt 1-4., Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.

- KOYUNLUOĞLU Memduh Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa: Halkevi Neşriyat, 1935.
- KURAN Aptullah, “Tezkerelerde Adı Geçen Sinan Eserlerinin Yapı Türlerine Göre Alfabetik Listesi”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Cilt 1, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- KUTLU Mehmet, “XIV.-XV. Yüzyıllara Ait Osmanlı Camilerinde Görülen Tuğla-Taş Almaşıklığı Üzerine Gözlemler”, *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, İzmir: C.26, S.1, Ege Üniversitesi Yayınları, 2007, ss.131-153.
- KÜÇÜKKÖMÜRCÜ Burcu, *Geleneksel Türk Osmanlı Çarşı Yapıları ve Günümüzdeki Alışveriş Merkezleri Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul:Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005.
- LOWRY Heath W., “*Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)*”, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- MANTAŞ Yunus Emre, Tahtakale (Yoğurt- Bayezid Paşa) Hanı, *Sanat Tarihi Raporu*, Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2014.
- MANTAŞ Yunus Emre, “Bursa İli, Osmangazi İlçesi, Tuzpazarı Mahallesi 5816 Ada 1 Parsel Demir (Lala Şahin Paşa, Bezir, Vezir) Hanı 14. yy Araştırma Raporu”, Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2017.
- MORTAN Kenan, KÜÇÜKERMEN Ender, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, 2.b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- OĞUZOĞLU Yusuf, “Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Dönemlerinde Görülen Yapısal Değişiklikler” *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, 6-10 Nisan 1987*, Ankara Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara: Üniversitesi Basımevi, 1987, ss.1-10.
- OĞUZOĞLU Yusuf, “Osmanlı Dönemi’nde Bir Ticaret Merkezi Olarak Bursa Çarşısının Yükselişi”, *Osmanlı Coğrafyasında Çarşı Kültürü ve Çarşılar 4-10 Temmuz 2010*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010, s.41-45.
- OĞUZOĞLU Yusuf , “Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, ed: Nurcan Abacı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, ss.81-88.
- ÖCALAN Hasan Basri, SEZAI Sevim, YAVAŞ Doğan, *Bursa Vakfiyeleri I*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013.
- ÖDEKAN Ayla, “Arasta”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: YEM Yayınları, 1997, C.1, ss.123.
- ÖDEKAN Ayla, “Kapalıçarşı”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: YEM Yayınları, 1997, C.2, ss.943-944.

- ÖNEY Gönül, *Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, 2. b. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- ÖZBEK Yıldırım, “*Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*”, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- ÖZCAN Besim, “Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855)”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1999-01-01 S.5, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1999, s.73-118.
- PAY Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa: Eği-San Yayınları 1996.
- PAY Salih, “Baş Mimar İvaz Paşa”, *Bir Masaldı Bursa*, ed: Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1996, ss.177-185.
- PAY Salih, “İvaz Paşa’nın Bursa Vakfıyesi”, *Gümüşluden Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*, ed: Hasan Basri Öcalan, İstanbul: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınevi, 2003, ss. 123-137.
- PAY Salih, “Bursa İvaz Paşa Külliyesi,” *Çarşının Öyküsü-Bursa*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010, ss. 345-354.
- PAY Salih, *Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.
- PEKALIN M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1993.
- PİRENNE Henri, *Ortaçağ Kentleri*, çev: Şadan Karadeniz, 13. b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- PFEIFFER-TAŞ Şule, “Evliya Çelebi’de Şehirci Hanları ve Kervansarayları: Mimari ve İşlevsel Sınıflandırma”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Cilt 44, Kitap Matbaacılık, 2015, ss.335-348.
- SEVİM Sezai, “Batılılaşma ve Osmancık Meydanı” Bursa, *Bursa’da Zaman Dergisi*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Nisan 2013, Sayı 6, 2013 ss.4-9.
- SEVİM Sezai, "Bursa'nın Yitik Hanları ve Kapan Han", *Bursa'da Yaşam*, Temmuz, Bursa: 2009, ss.26-33.
- SÖNMEZ Selami, “Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)”, Erzurum: *Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 15, 2007, ss.270-296.
- ŞAHİNALP Mehmet Sait, GÜNAL Veysi, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Millî Folklor, Geleneksel Yayıncılık*, Yıl 24, Sayı 93, 2012, ss. 149-168.

- ŞEN Fevzi, “Bursa’nın Tarihi Hanları Çarşıları ve Osmanlı Dönemi’nde Ekonomiye Katkıları ”, *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı*, Ed: Ramiz Dara, Bursa: T.E.D Yayınları, 2003, ss. 94-104.
- ŞENER Y. Selçuk, “XIV. Yüzyıl Bursa Yapılarında Erken Osmanlı Duvar Örgüsü”, *Türk Etnografya Dergisi*, S.20, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, ss.193-249.
- TAMDOĞAN-ABEL Işık, “Hanlar Ya Da Osmanlı Kentinde Yabancı”, *Tarihi Bursa Hanları ve Kapalıçarşı*, Ed: Ramiz Dara, Bursa: T.E.D Yayınları, 2003, ss.16-25.
- TEKELİ İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1987.
- TURAN Refik, KIRPIK Güray, “Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, ed. Hakkı Acun, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. b. Ankara 2007.
- “TÜRKÜN”, *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, C. Ek, yy.ty.
- UĞUR Yunus, “Şehirler ve Şehirleşme”, *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, yy, 2015, ss.293-323.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I., 7. b., yy,TTK Yayınları, ty.
- ÜNGÖRGİL Arzu, *Bursa Hanları ve Tuz Han’ı Koruma Önerileri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul: 2004.
- YAŞAYANLAR İsmail, “*Osmanlı Dönemi Bursa Otelleri*”, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2013.
- YENAL Engin,*Osmanlı (Baş) Kenti: Bursa*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, ty.
- YENAL Engin,*Osmanlı Mimarlığı Erken Döneminde Bursa’da Yapıların Oluşumu*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, ty.
- YENEN Zekiye, *Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987.
- YENİŞEHİRLİOĞLU Filiz, “XIV.-XV. Yüzyıl Mimari Örneklere Göre Bursa Kentinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, 21-25 Eylül 1981, III.C., Ankara: yy, ty, ss. 1345-1353.
- YILDIRIM Fahri, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi’ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, Cilt 1, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2014.

YÜKSEL Hasan, “İvaz Paşa’nın Vakıfları”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III. Cilt, III. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, ss.1845-1852.

Kutsal Kitaplar

Enfal,8/60.

El Nisa 4/29.

Muslim, "vasiyye", 14;

Tirmizi, "ahkâm", 36.

İnternet Kaynakları

AFYONCU Erhan, “Semiz Ali Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semiz-ali-pasa> (21. 10.2018).

ERTUĞRUL Alidost, “XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 7, S 13, 2009, s.293-312. <https://www.talid.org/downloadPDF.aspx?filename=398.pdf> (Erişim 10.03.2019).

“Han” TDK Türkçe Büyük Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b5cd3864a48c6.45165270 (28.07.2018).

“Galle Han”, Bursa Tarihi Çarşılar ve Hanlar Birliği, <http://www.btch.org.tr/bursa-carsilari.php?id=27> (28.10.2018).

GENÇ Mehmet, “Osmanlılar-İktisadi ve Ticari Yapı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#9-iktisadi-ve-ticari-yapi-normal> (30. 12.2018).

GENÇ Mehmet, “Mukataa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mukataa> (26.08.2018).

HALAÇOĞLU Yusuf, “Anadolu-Ulaşım ve Yol Sistemi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/anadolu#9-ulasim-ve-yol-sistemi> (30. 12.2018).

“Kapan” , Nişanyan Sözlük, <http://www.nisanyansozluk.com/?k=kapan>, (26.08.2018).

KAPLANOĞLU Raif, “Sipahi Çarşısı”, <http://www.btch.org.tr/bursa-carsilari.php?id=26>, (09.09.2018).

KAPLANOĞLU Raif, “Gelincik Çarşısı”, <http://www.btch.org.tr/bursa-carsilari.php?id=15>, (09.09.2018).

KAPLANOĞLU Raif, “Kapan Han”, <https://www.btch.org.tr/bursa-hanlari.php?id=42> (20.09.2018).

KOCA Ferhat, “Molla Hüsrev”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/molla-husrev>

(15. 10.2018).

KARACAN Sami, KARACAN Esin, GÜNGÖR Yüksel, “Tarihsel Süreç İçinde Konaklama Merkezleri Han ve Kervansarayların Günümüzde İpek Yolu Turizm Projesine Dönüşümü”, *V. Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu I. Uluslararası Doğu Akdeniz Turizm Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Rektörlüğü, 2016. ss.1-36.
http://akademikpersonel.kocaeli.edu.tr/ekaracan/bildiri/ekaracan22.12.2016_14.44.07bildiri.pdf (29.08.2018).

Enis KARAKAYA, “Karacabey Camii”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/karaca-bey-camii> (09.09.2018)

ÖZCAN Abdülkadir, “İstabl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (15. 10.2018)
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=190203>

ÖZCAN Koray, “Anadolu’da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekansal Kademelenme (1)”, *METU, JFA*, 2006/2 (23:2), ss.21-61.
http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/2006/cilt23/sayi_2/21_62.pdf (29.08.2018).

ÖZDEMİR Recep, “İslam Hukukunda Ticaret ve Borç İlişkilerinin Genel Yapısı” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* Cilt 15, Sayı 1, y.y., (2015), ss. 243-273.
http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/2036517263_1501090918.pdf (22.11.2018).

Raif Kaplanoğlu, “Molla Hüsrev Hanı”,
http://www.bursa.com/wiki/Molla_Husrev_Hani (18.10.2018)

SÖNMEZ Zeki, “Hacı İvaz Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/haci-ivaz-pasa--mimar#2-mimari> (15. 10.2018).

“Tahtakale”, Nişanyan Sözlük, <http://www.nisanyansozluk.com/?k=tahtakale>, (24.08.2018)

“Tahtakale Çarşısı”, Bursa Tarihi Çarşılar ve Hanlar Birliği,
<http://www.btch.org.tr/bursa-carsilari.php?id=27> (24.08.2018)

Ticaret” *TDK Türkçe Büyük Sözlük*,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bf30be57447d7.08488674 (26.08.2018)

“Ticaret”, <http://www.tubaterim.gov.tr/> (26.08.2018).

Cengiz Kallek, “Ticaret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ticaret#1> (26.08.2018).

Bursa Şer'îye Sicilleri

A149

A180

B84

B90

B 322

B 328

C 196

BOA Arşiv Belgeleri

BOA DH.UMVM, g.165, d.3. (4 Muharrem 1340)

BOA, DH.MKT. g.1334, d.19. (12 Safer 1298)

BOA, A.}MKT.NZD., g.156 d.46. (15 Zilkade 1271).

BOA, A.} MKT.MHM., g.285 d.64. (12 Cemazeyilahir 1280)

BOA, DH.MKT. g.2527, d. 79 (15 Cemazeyilevvel 1319).

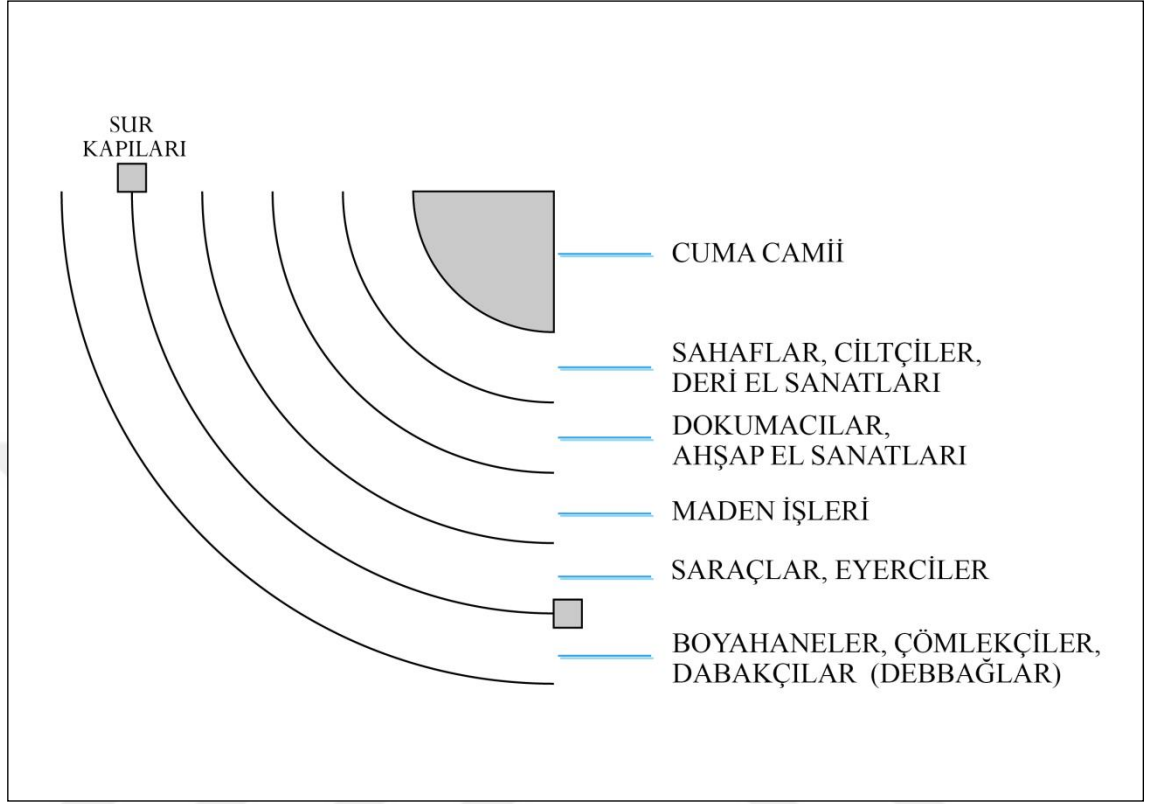
Yazma Eserler

Gökmen-zâde Seyyid el Hâcî Hüseyin Rıfat Efendî Bursavî, *İşaret-numa*, Milli Kütüphane, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, No.1272, vr.10.

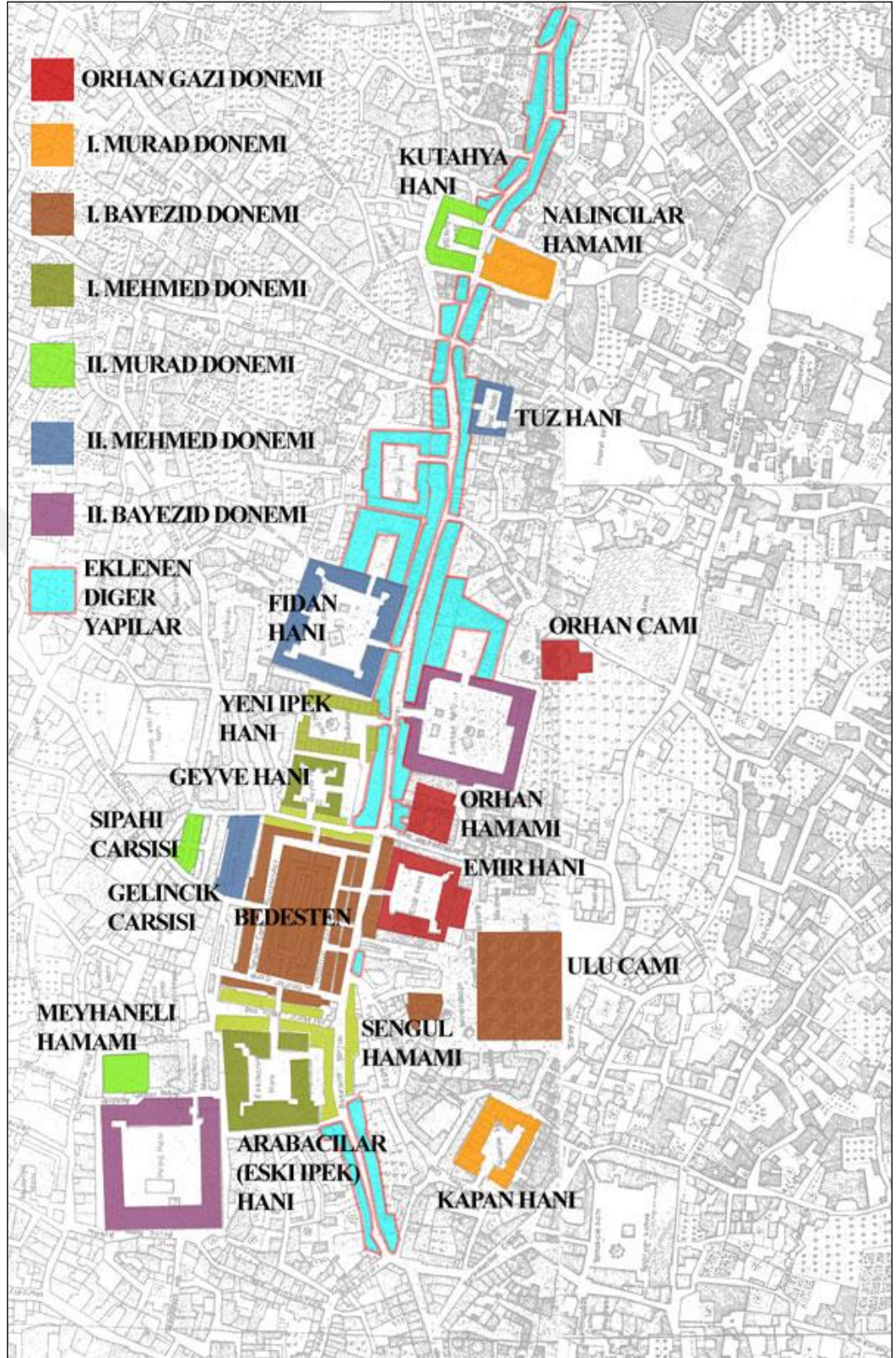
Gazete ve Fotoğraf Arşivi

KAPLANOĞLU Raif, Özel Arşivi

ŞEKİLLER



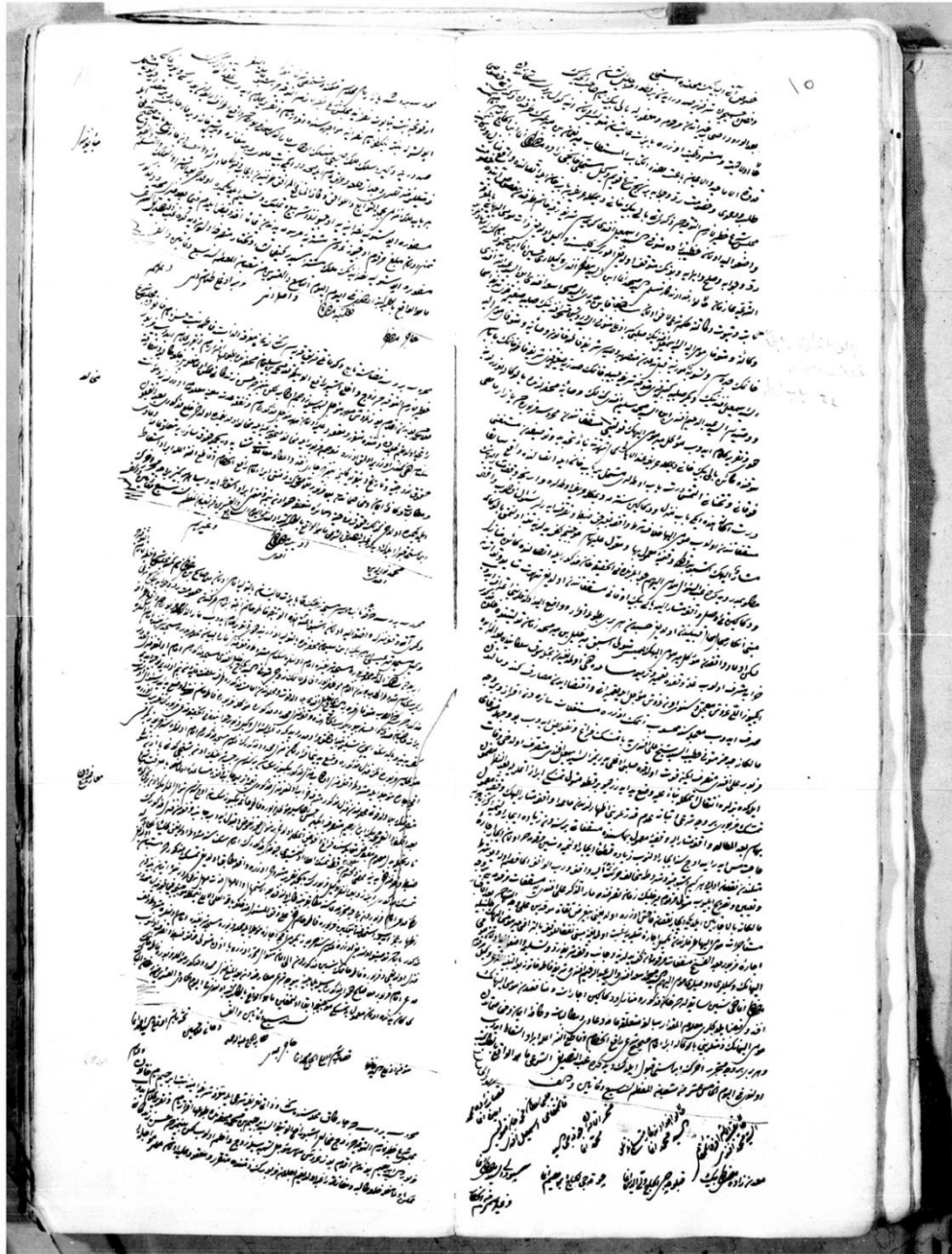
Şekil 1: Osmanlı Çarşısında Esnaf Gruplarının Dağılımı (Oğuz Ceylan Doktora Tezinden).



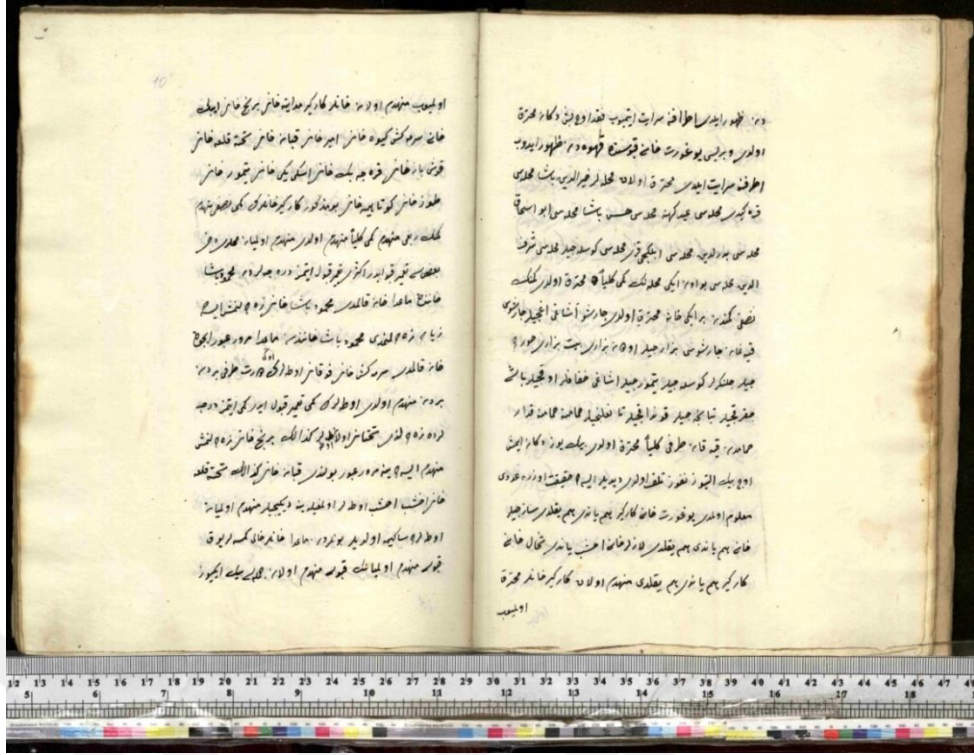
Şekil 2: Bursa Çarşısının Gelişimi (Rahmi Dede Arşivi).



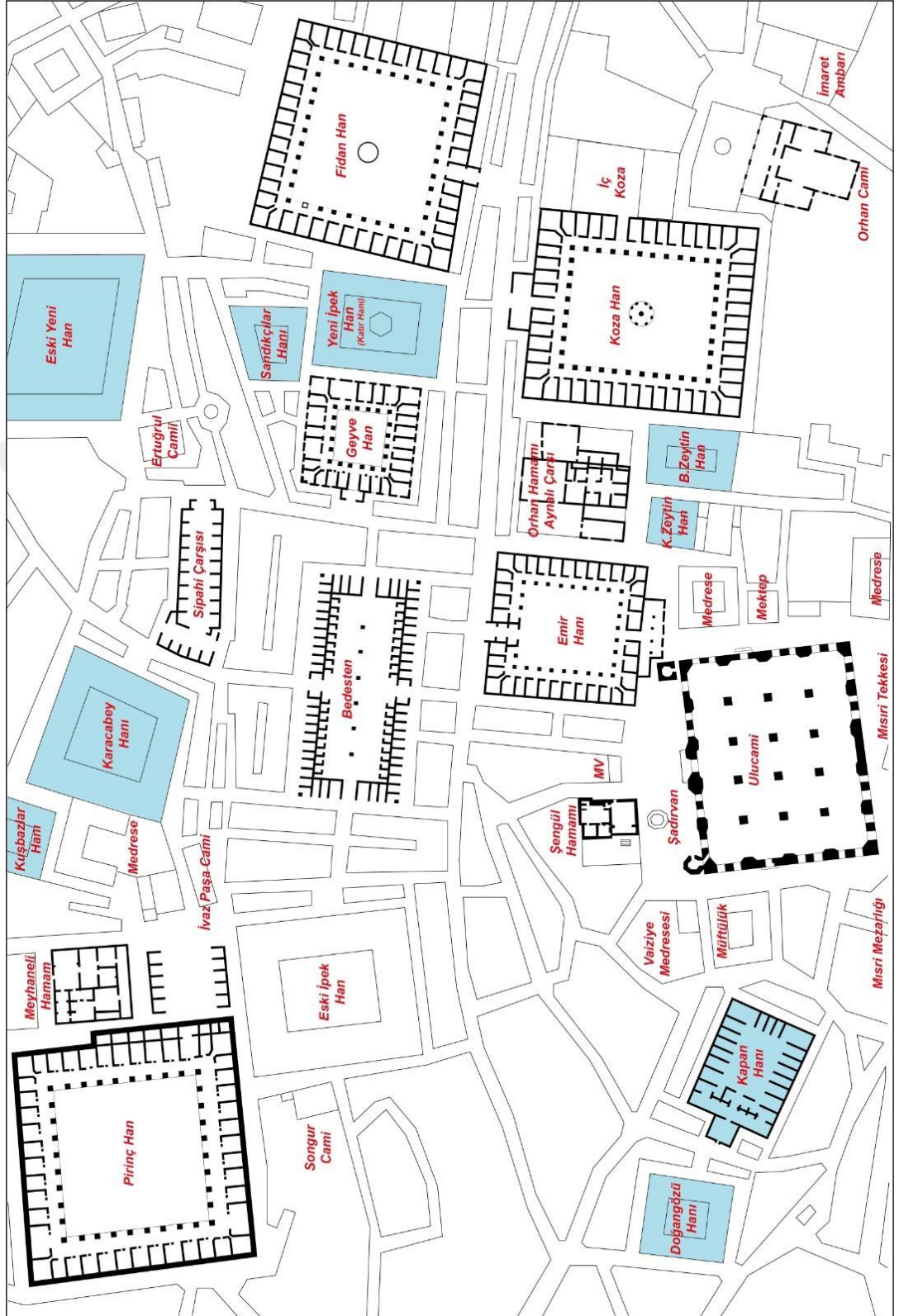
Şekil 3: Bursa Çarşısı ve Hanlar Bölgesi (Bursa Vakıf Kültürü Müzesi Arşivi).



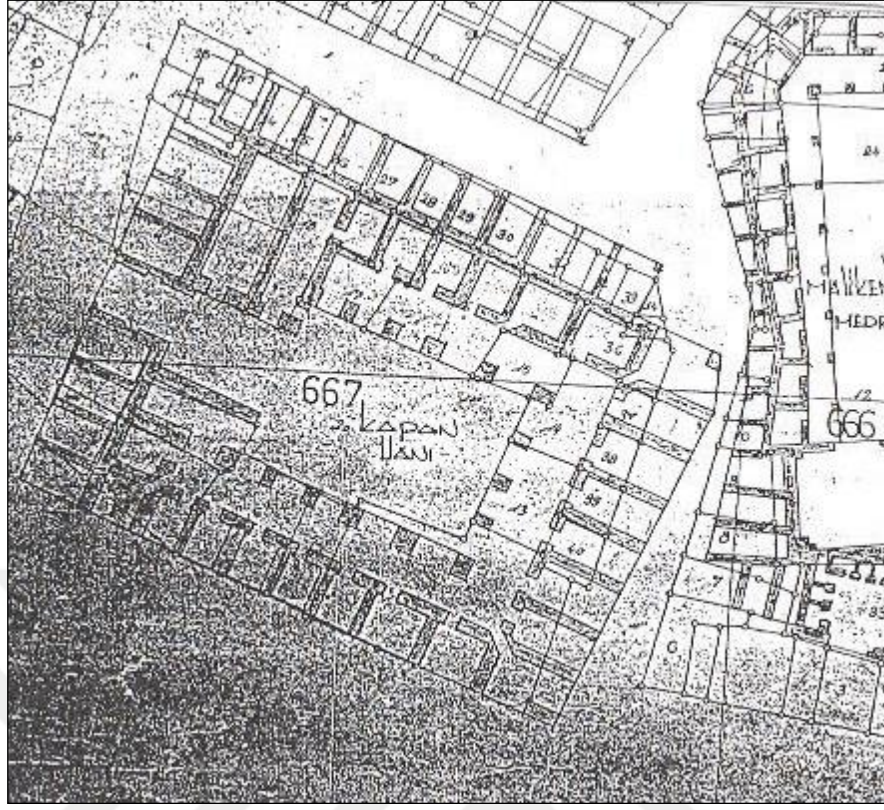
Şekil 4: Balıkpazarı'nda 64 odalı Balibey Hanı'na İlişkin Belge.



Şekil 8: Gökmen-zâde Seyyid el Hâcî Hüseyin Rıfat Efendî Bursavî, İşaret-numa, Adlı Eserinde Hanların Durumunu Yazan Sayfa.



Şekil 9: Albert Gabriel'in Haritasında Hanlar Bölgesi (Bir Türk Başkenti Bursa eserinden).



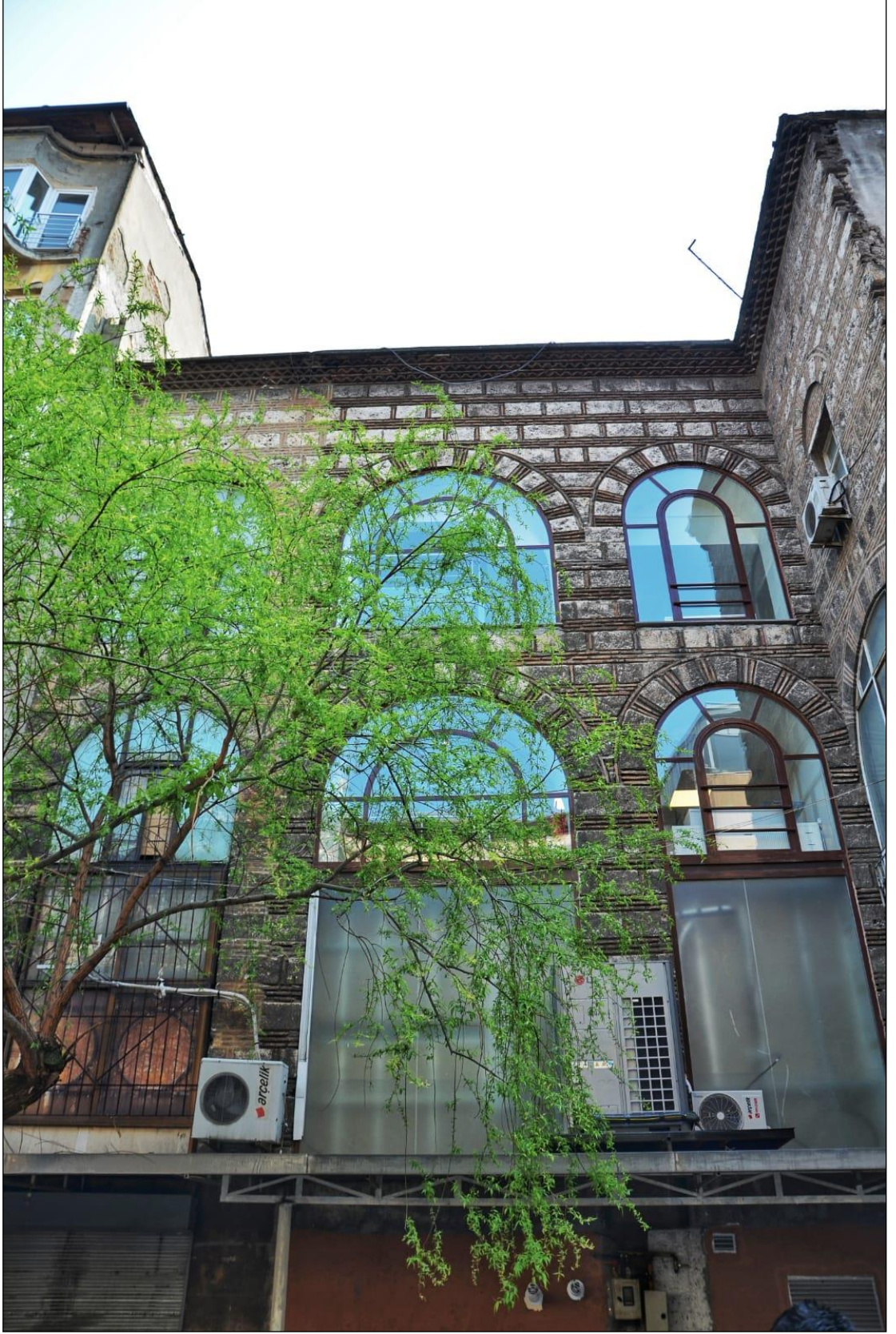
Şekil 10: Kapan Hanı Zemin Kat Planı (BKVKBK Arşivi).



Şekil 11: Günümüzde Kapan Hanı Girişi.



Şekil 12: Günümüzde Kapan Hanı'nın Atatürk Caddesi Üzerindeki Cephe Görünümü.



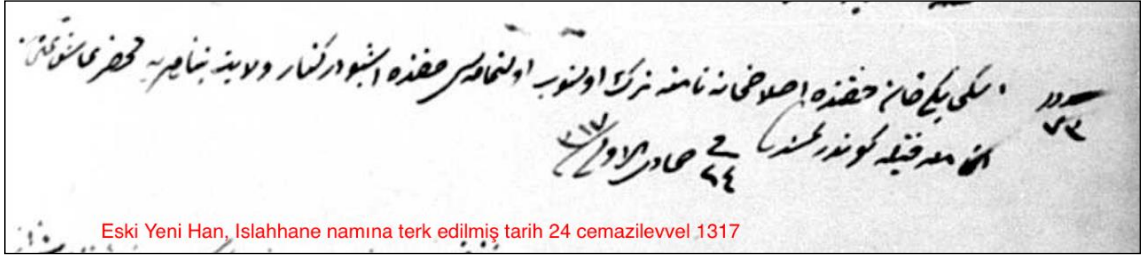
Şekil 13: Günümüzde Kapan Hanı'nın İç Kısımında Duvar Örgüsü.



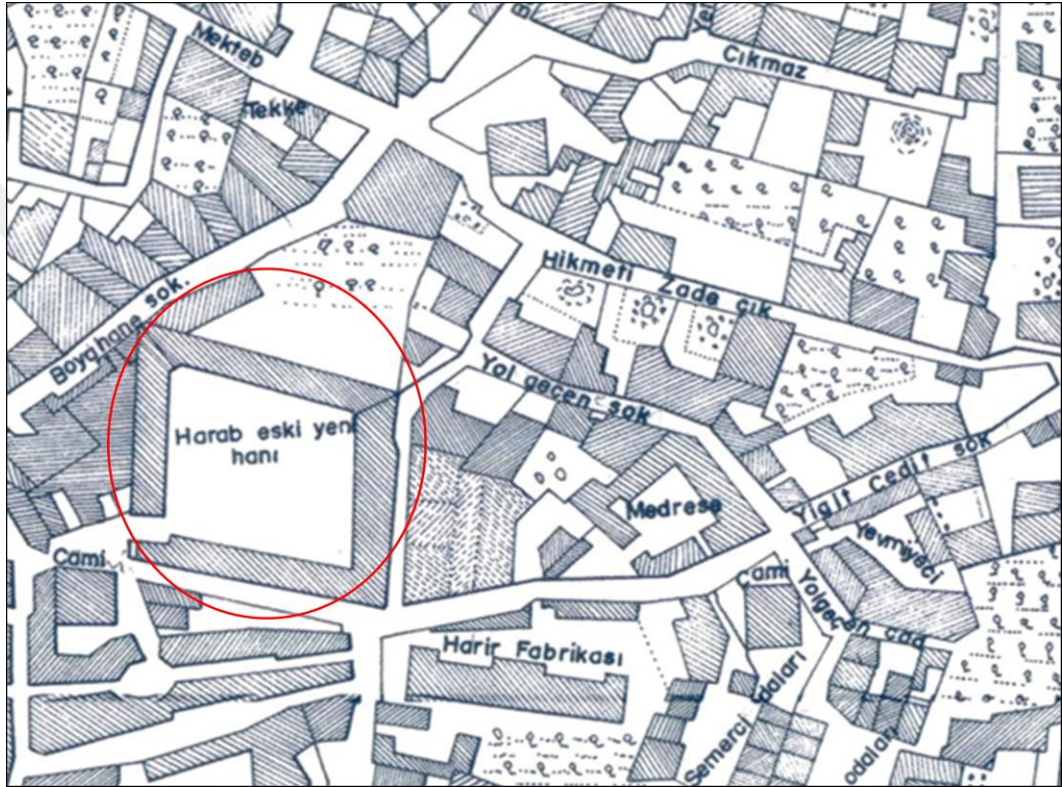
Şekil 14: Günümüzde Kapan Hanı'nın Saçaklı Kısım.



Şekil 15: Eski-Yeni Han Timurtaş Paşa Soyundan Olduğuna Dair Belge.



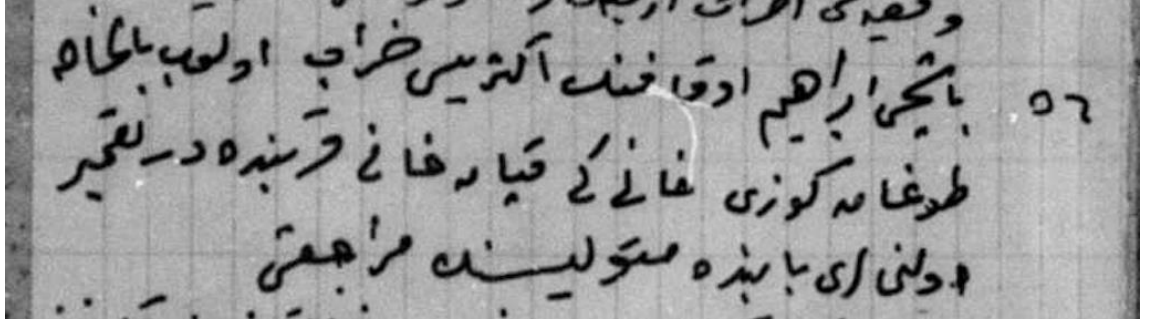
Şekil 16: Eski-Yeni Han Islahhane'ye Terk Edildiğine Dair Belge.



Şekil 17: Suphi Bey Haritası Üzerinde Eski Yeni Han'ın Durumu (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi).



Şekil 18: Günümüzde Eski Yeni Han'ın Bulunduğu Bölge.



Şekil 19: Doğangözü Hanı'nda Çıkan Yangın İle İlgili Belge.



Şekil 20: Zeytin Hanlarının Bulunduğu Günümüzdeki Sayılgan Pasajı'nın Görünümü.



Şekil 21: 3 Temmuz 1919 tarihli Gazete (Raif Kaplanoğlu Arşivi).



Şekil 22: Tahtakale Hanı'ndan Eski Bir Görüntü (Raif Kaplanoğlu Arşivi).



Şekil 23: Tahtakale Hanı'ndan Eski Bir Görüntü,1946 (Bedri Yalman Arşivi, Kaynak Raif Kaplanoğlu).



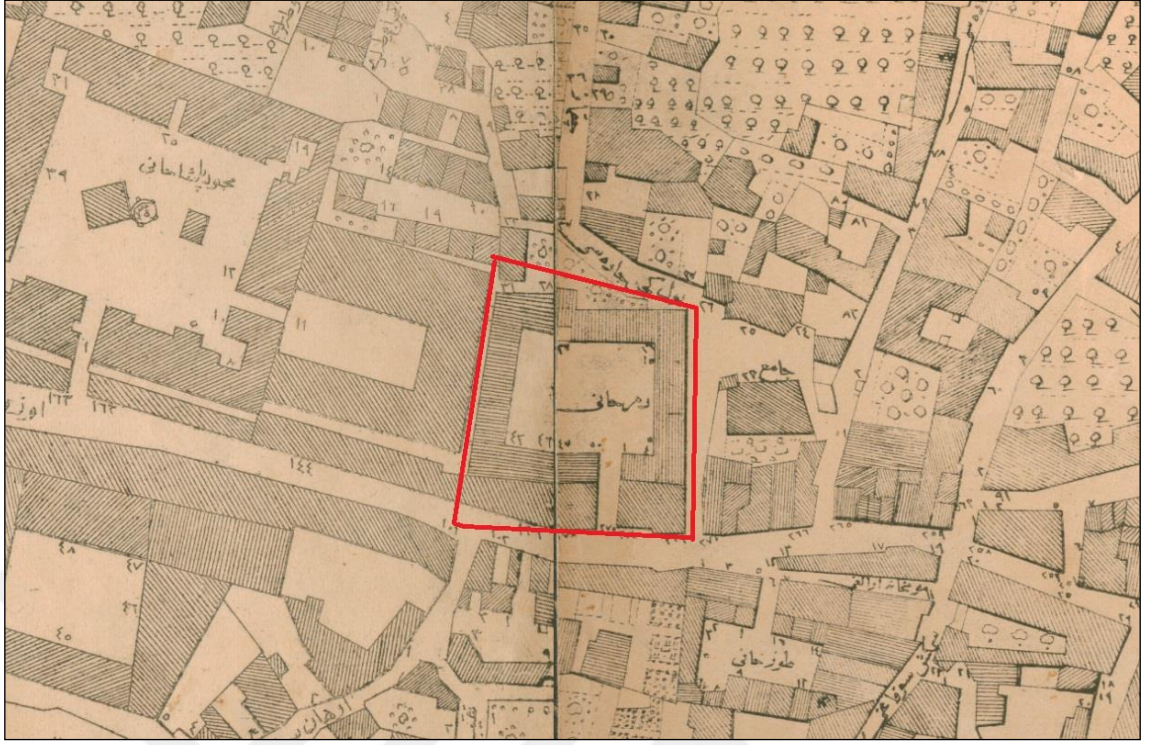
Şekil 24: Hanın Güneydoğu Yönünden Güney Yönüne Dönen Alt Kat Hücreleri.



Şekil 25: Hanın Günümüzde Dükkân Olarak Kullanılan Hücreleri.



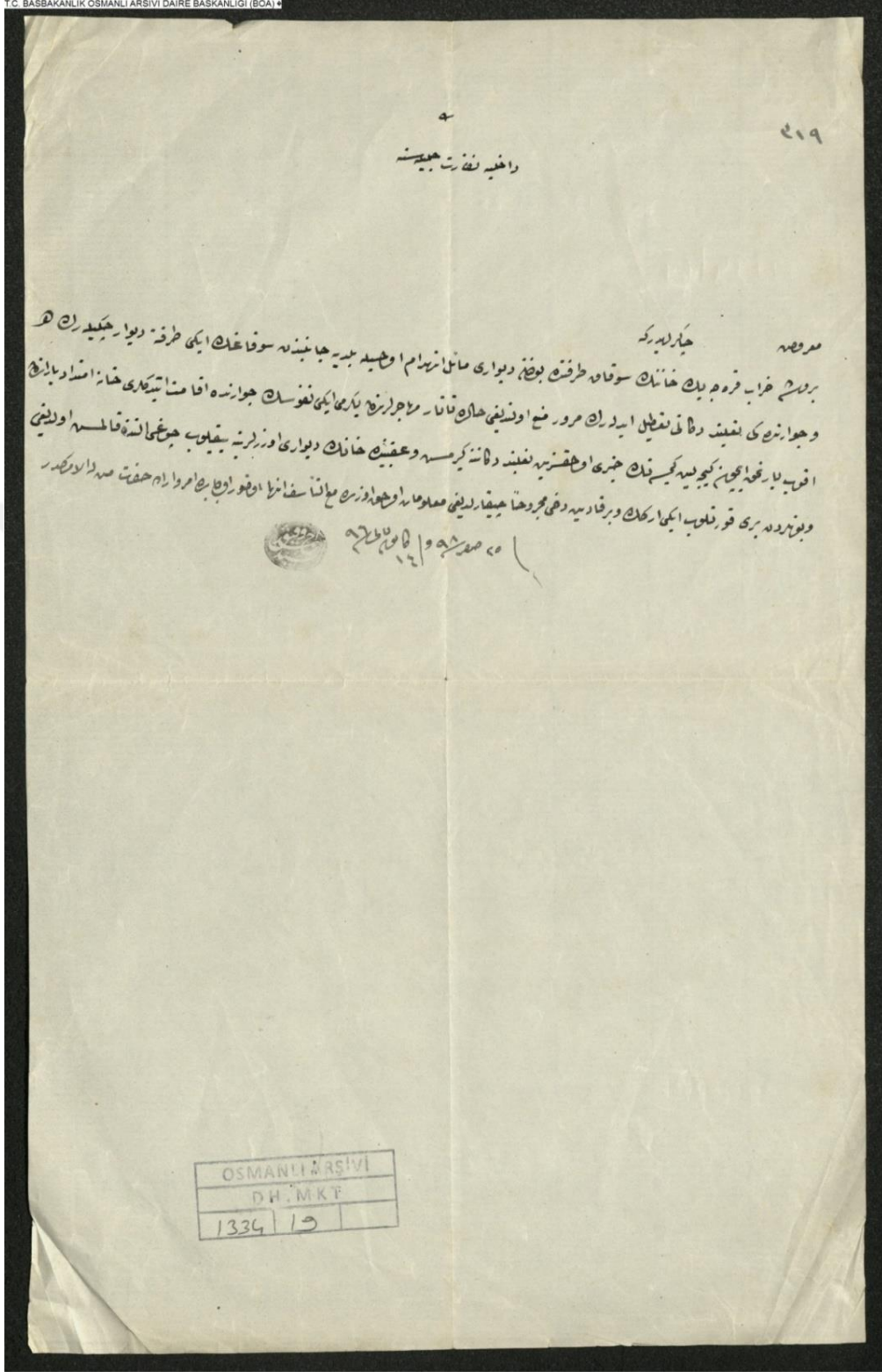
Şekil 26: Hanın İkinci Katı ve Günümüzdeki Tahtakale Pazarı.



Şekil 29: Suphi Bey Haritasında Demir Hanı.

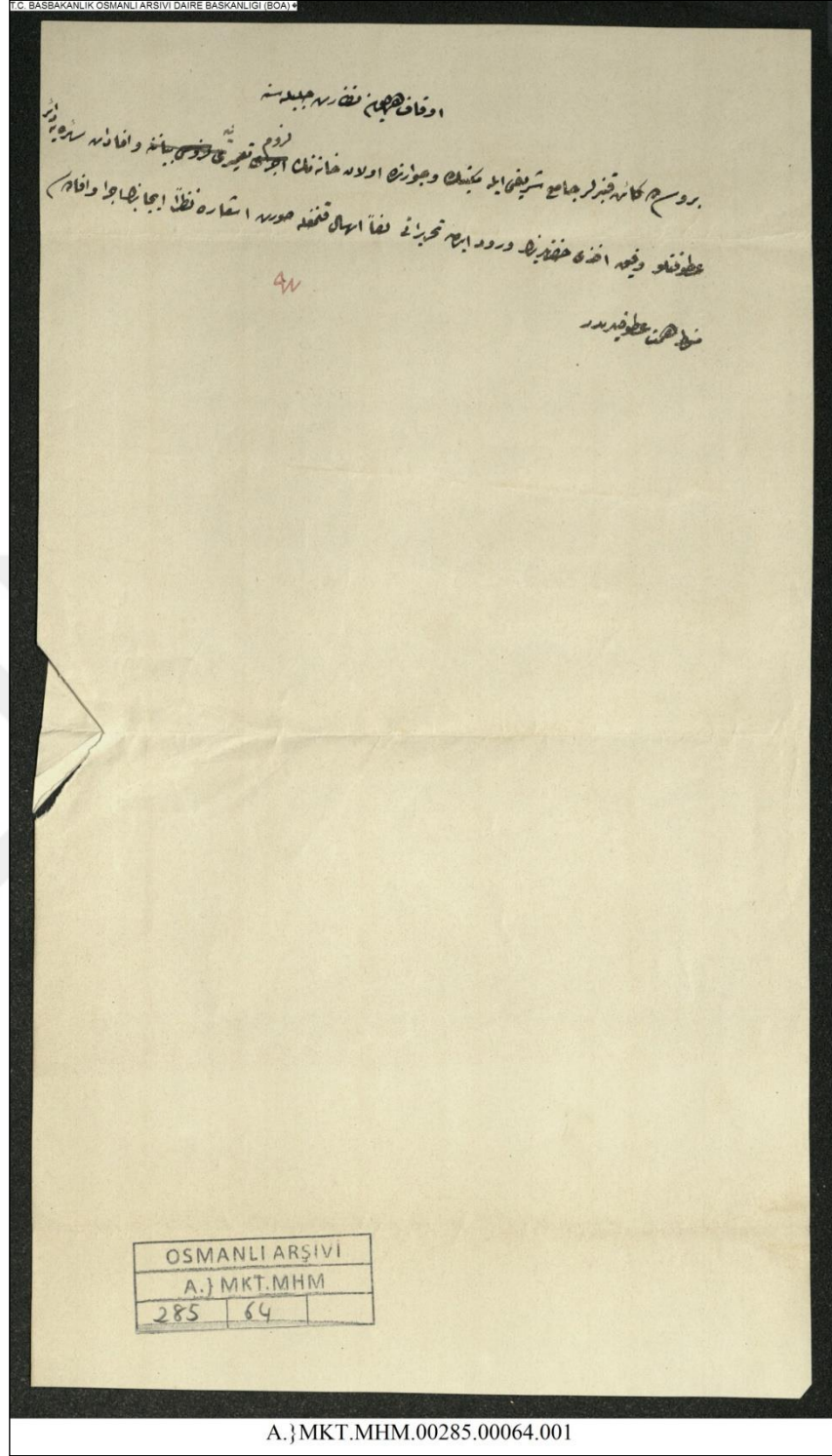


Şekil 30: Günümüzde Tuz Pazarı Hava Fotoğrafı (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi).



DH.MKT.01334.00019.001

Şekil 31: Yıkık Haldeki Karacabey Han'a Ait Belge.



Şekil 33: Kanberler Camii, Mektebi ve Civarındaki Hanenin Tamirini Gösteren Belge.



Şekil 34: Kanberler Hanı'na Ait Duvar Kalıntısı, 1990'lı Yıllar (Raif Kaplanoğlu Arşivi).



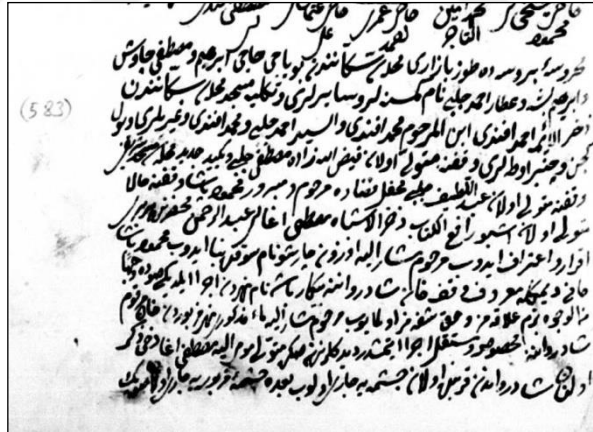
Şekil 35: Günümüzde Kanberler Hanı'na Ait Duvar Kalıntısı.



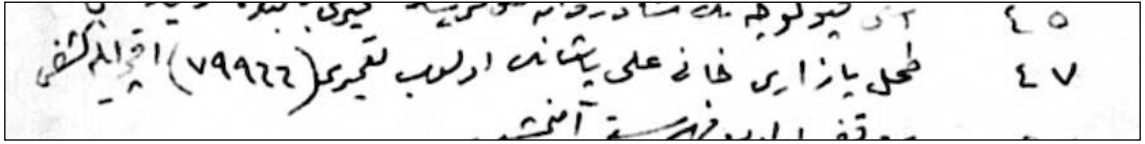
Şekil 36: Günümüzde Kanberler Hanı'na Ait Duvar Kalıntısı.



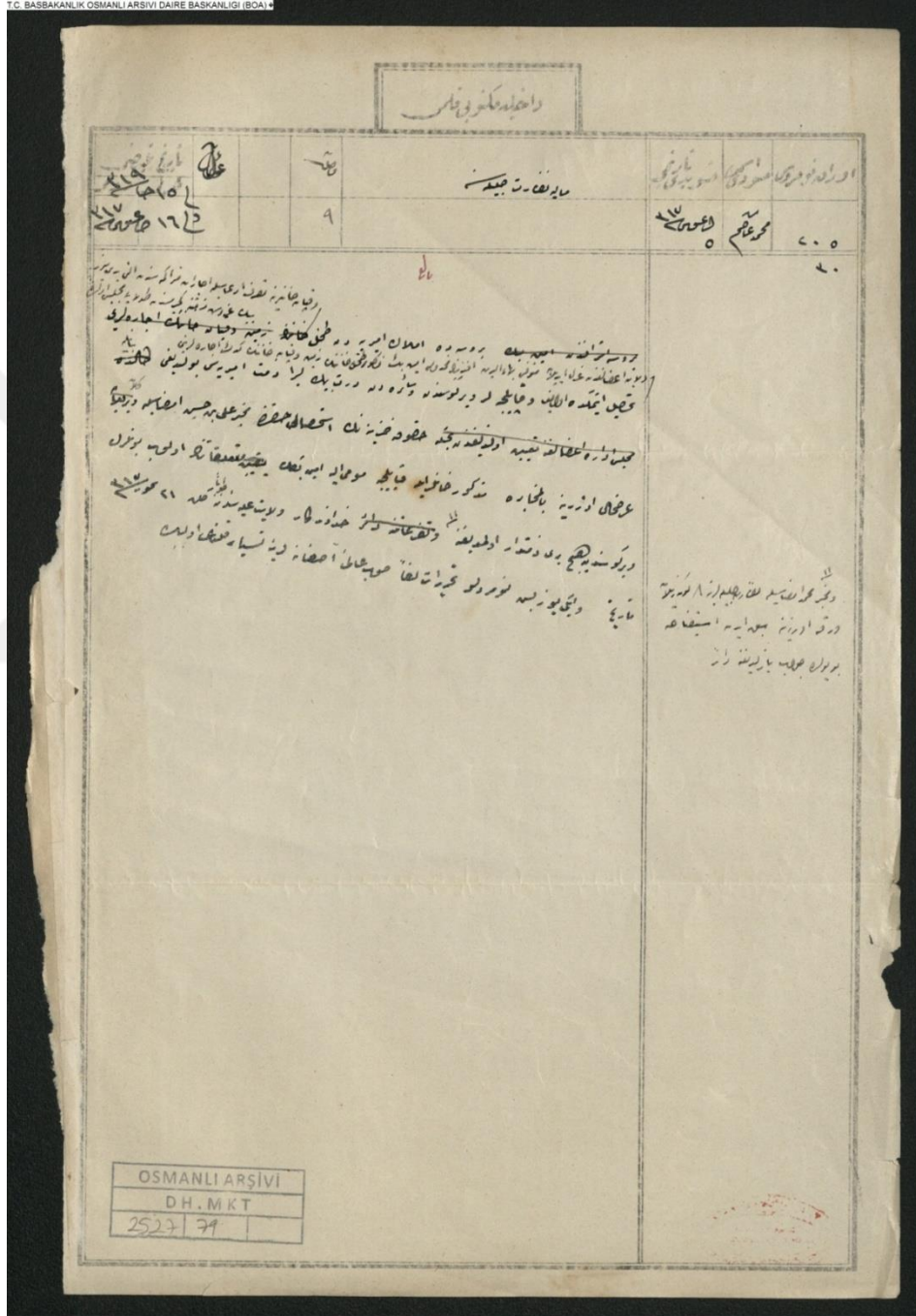
Şekil 39: Günümüzde Katır Han İle Fidan Hanı Arasında Kemer İzi.



Şekil 40: Katır Hanı İle Fidan Hanı'nın Yakınlığı Hakkındaki Belge.

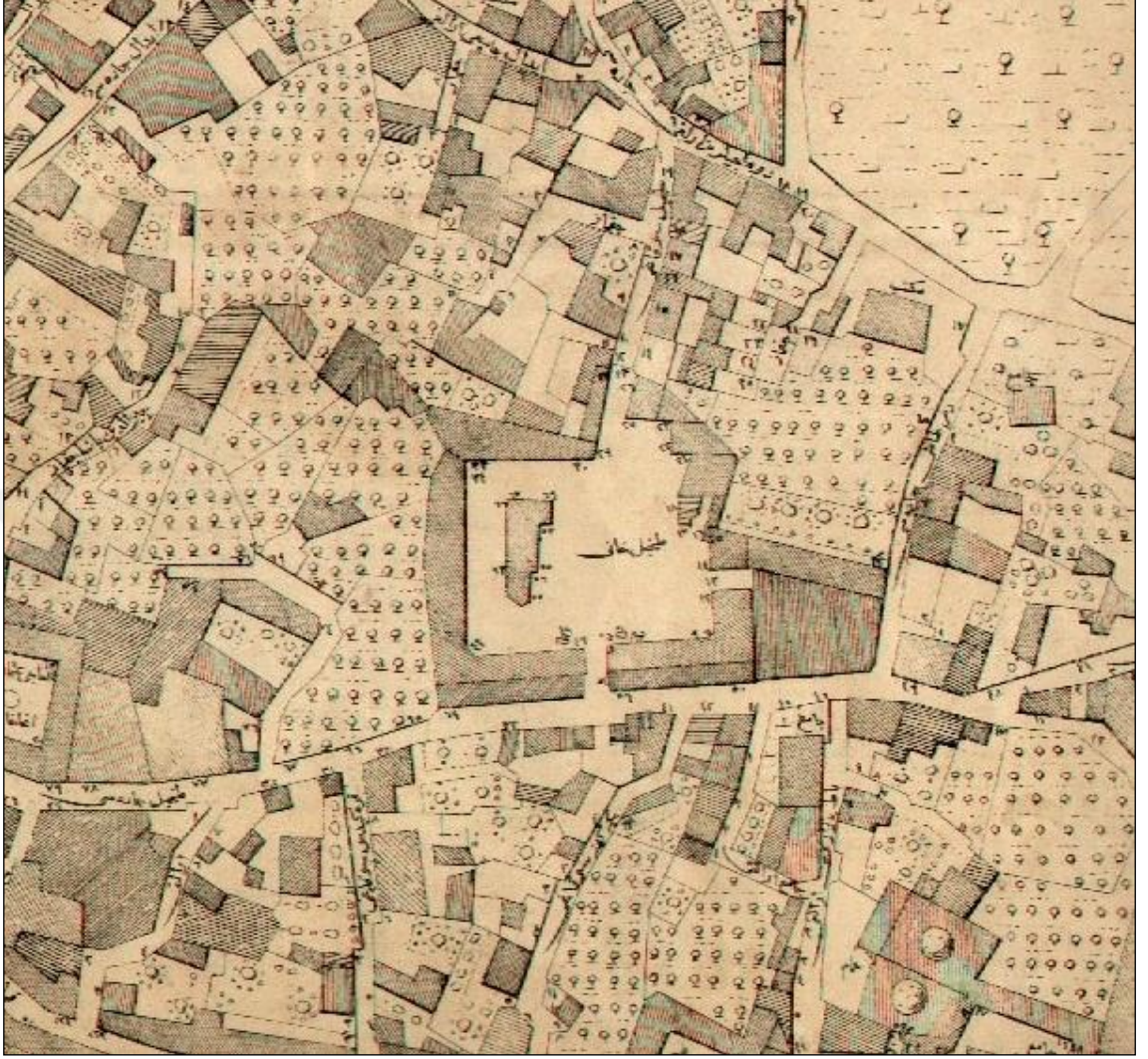


Şekil 43: Tahıl Pazarı'nda Ali Paşa Hanı'na Ait Belge.



DH.MKT.02527.00079.001

Şekil 44: Tahıl Hanı ve Kapan Hanı Hakkında Kiraların Toplanması ile İlgili Belge.



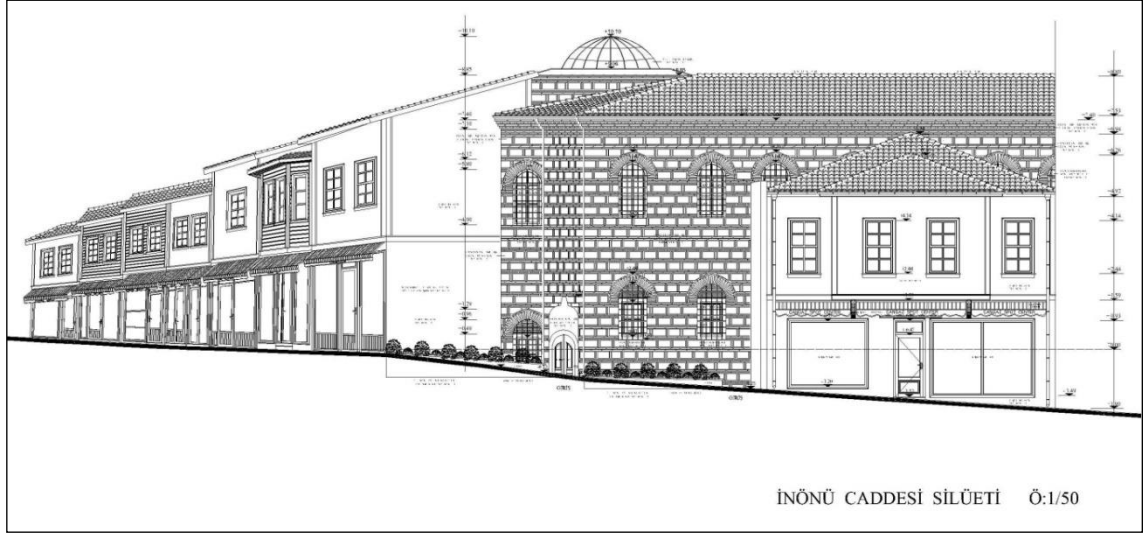
Şekil 45: Suphi Bey Haritasında Tahıl Hanı.



Şekil 46: Günümüzde Galle Han'ın Kuzey Bölümü.



Şekil 47: Günümüzde Galle Han'ın Güney Bölümü.



Şekil 48:Galle Hanı, İnönü Caddesi Cephe Sağıklaştırma Projesi (Osmangazi Belediyesi Arşivi).



Şekil 49: Abdal Tahıl Deposu (Osmangazi Belediyesi Arşivi).



Şekil 50:Galle Han Arazisinde Ayakta Kalmayı Başarabilmiş Kemer.



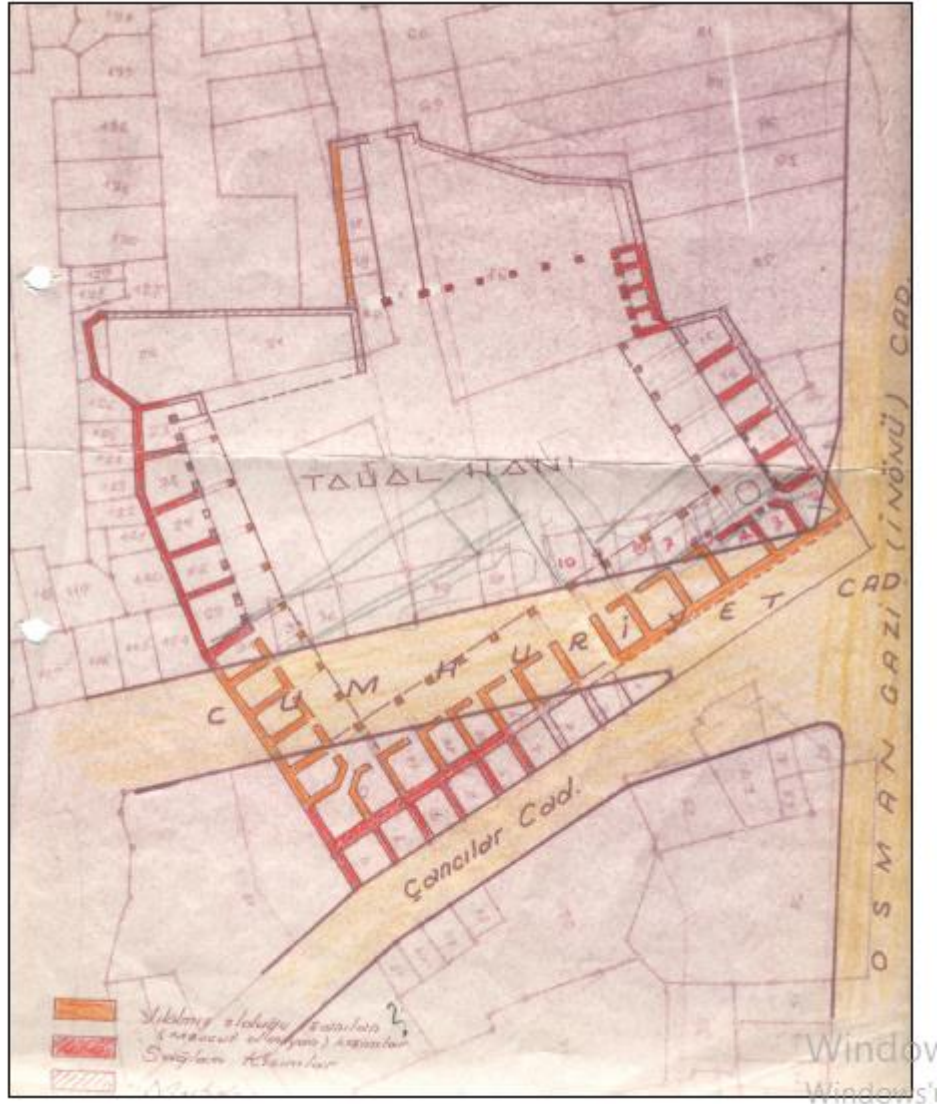
Şekil 51:Galle Han'dan Kalan Kuzey Kemerleri.



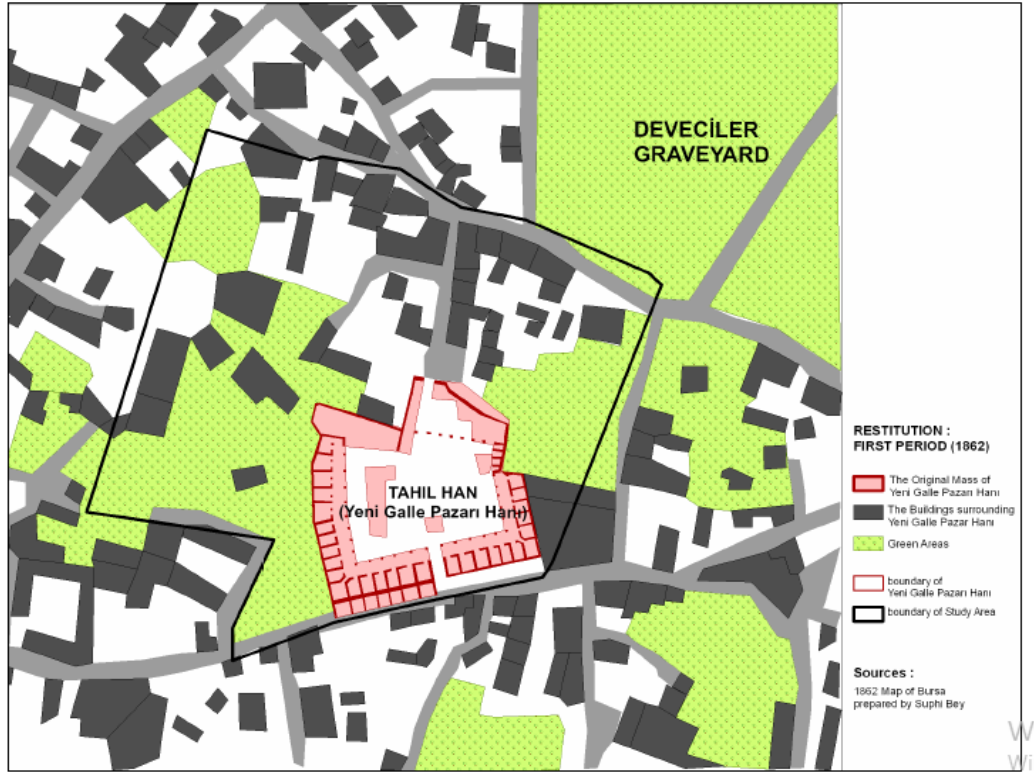
Şekil 52: Galle Han'dan Kalan Kubbe'nin Yarısı.



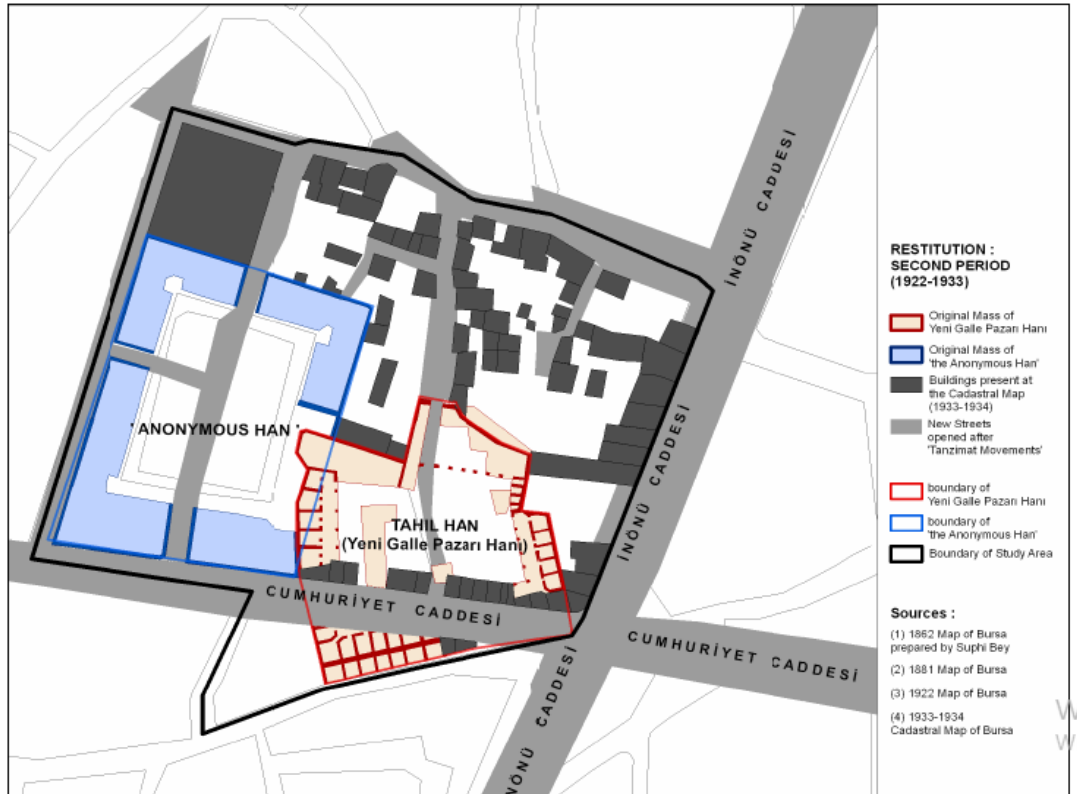
Şekil 53: Galle Han Alt Kat Hücresi Görünümü.



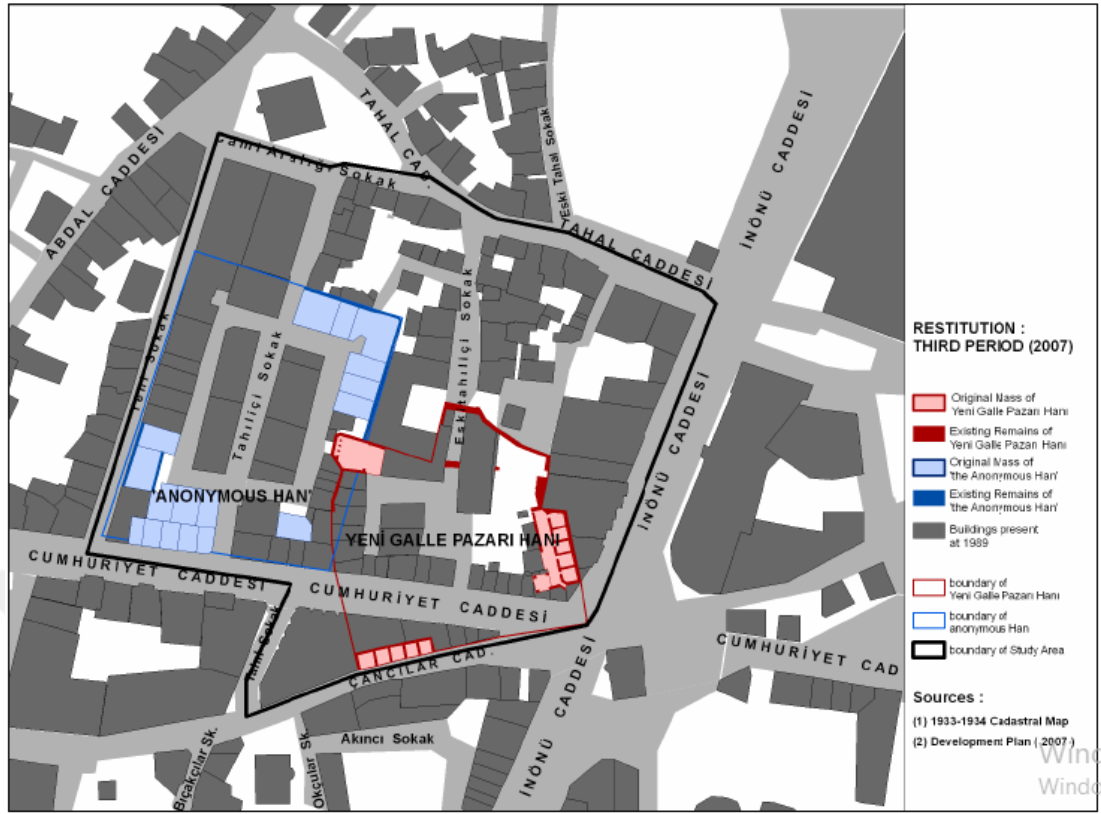
Şekil 54:Kemal Bengü Tarafından Çizilen Restitüsyon (1967), Kaynak: Sermin Çakıcı



Şekil 55: 1862 Restitüsyon, Kaynak: Sermin Çakıcı.



Şekil 56:1922-1933 Restitüsyon, Kaynak: Sermin Çakıcı.



Şekil 57:2007 Restitüsyon, Kaynak: Sermin Çakıcı.



Şekil 58: Galle Han'ın Kuzey Yarıısı Otopark Olarak Kullanılan Bölüm.



Şekil 59: Bursa’da Zahir Dükkanları (Kaynak: Raif Kaplanoğlu).



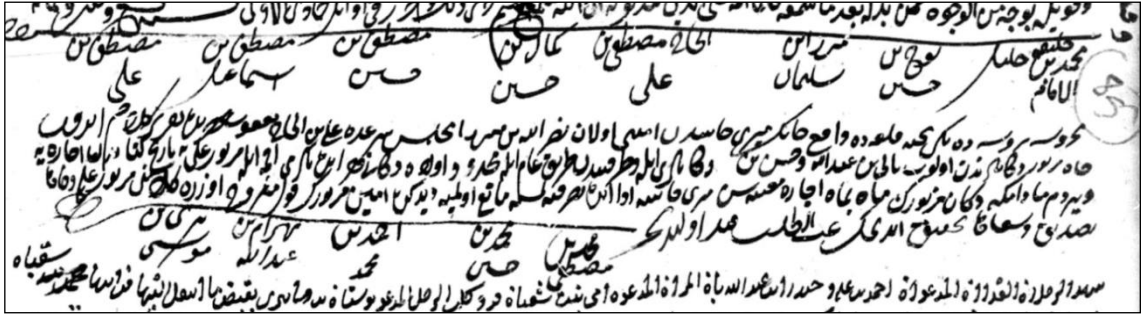
Şekil 60: Günümüzde Galle Han Çevresinde Yer Alan Zahir Dükkanları.



Şekil 61: Galle Han Genel Görünüm (Osmangazi Belediyesi Arşivi).



Şekil 62: Galle Hanı Kuzey Bölümü 1990'lı Yıllar (Raif Kaplanoğlu Arşivi).



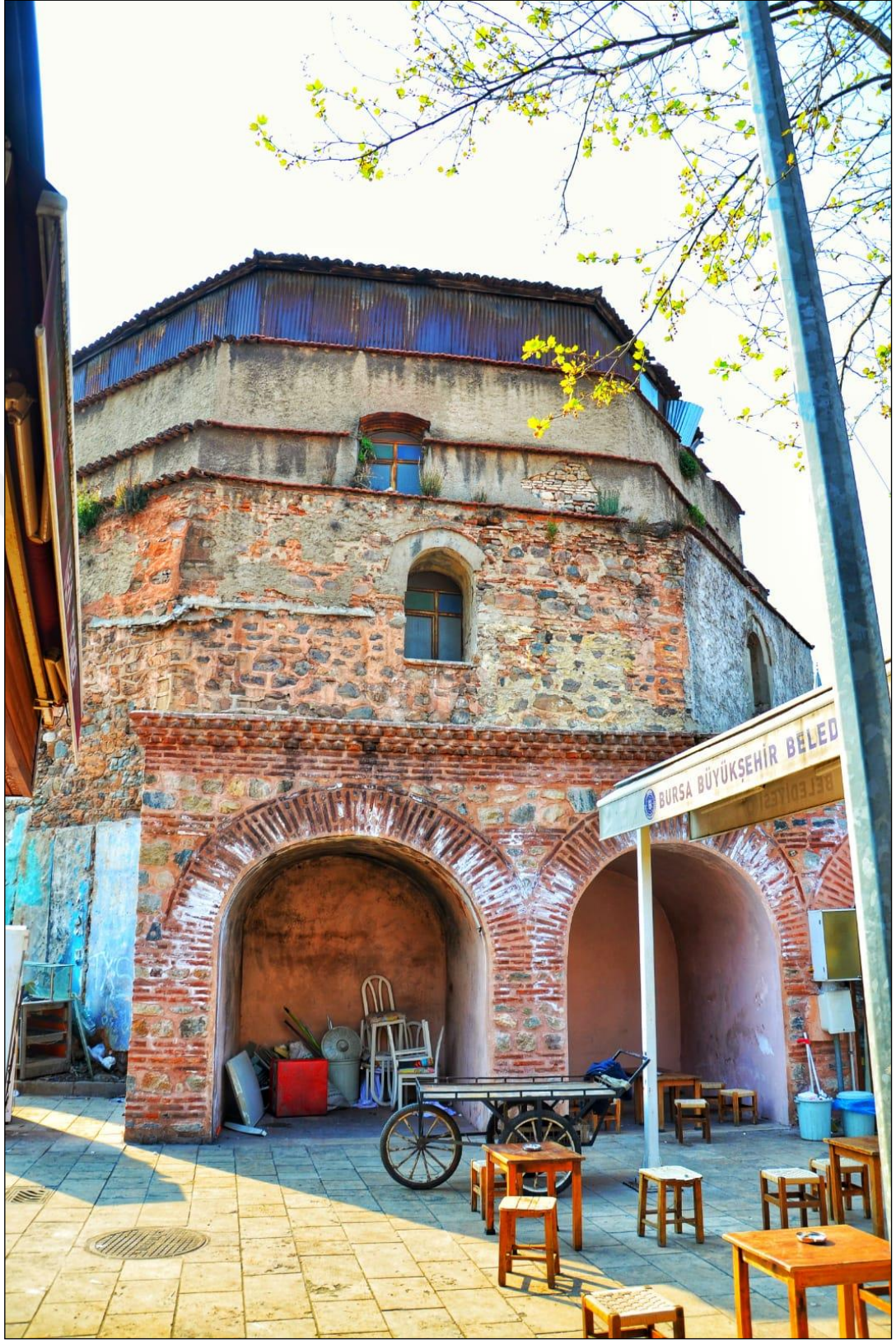
Şekil 63: Yeni Tahtakale Adı Geçen Belge.



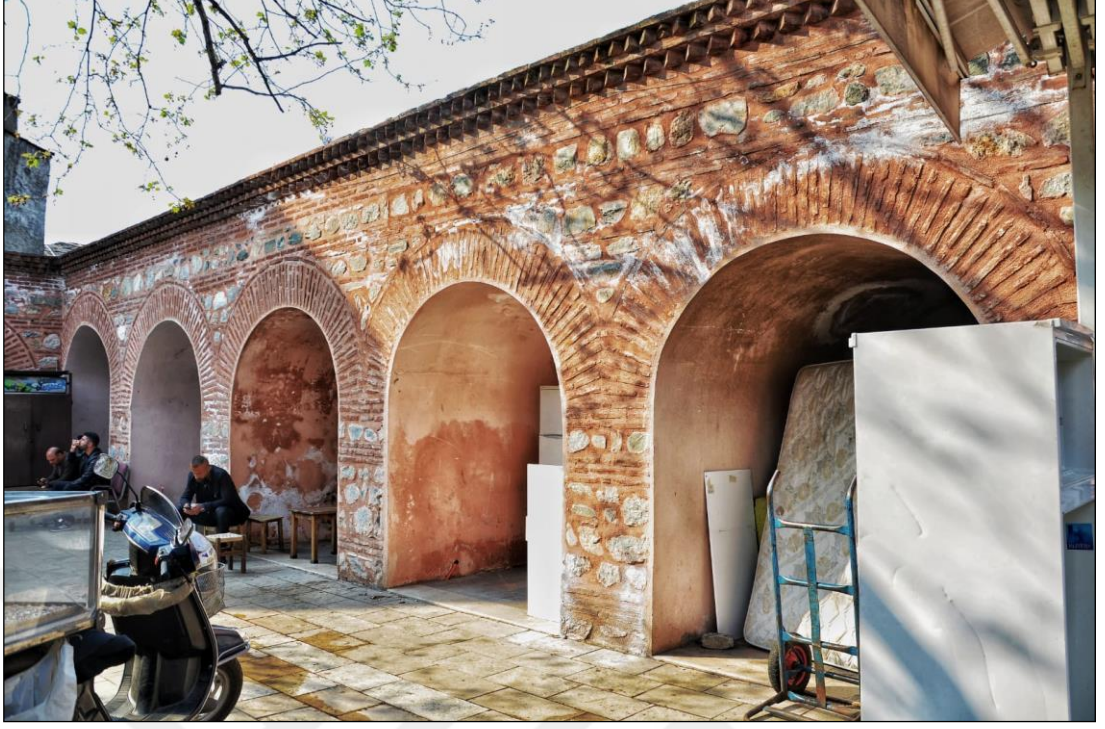
Şekil 64: Restorasyon Öncesi Davutpaşa Hanı (Raif Kaplıanoğlu Arşivi).



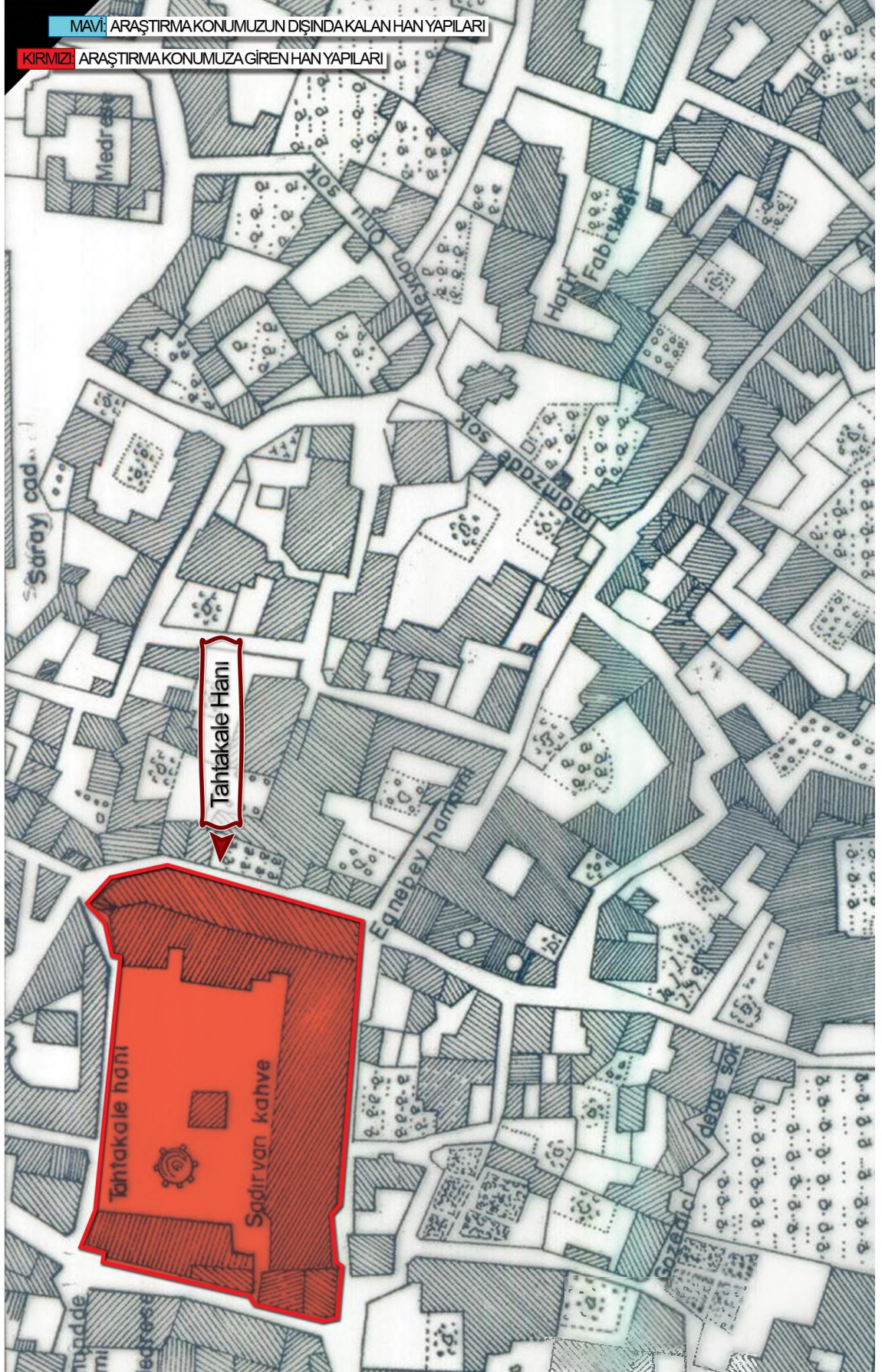
Şekil 65: Günümüzde Davutpaşa Hanı Genel Görünümü.



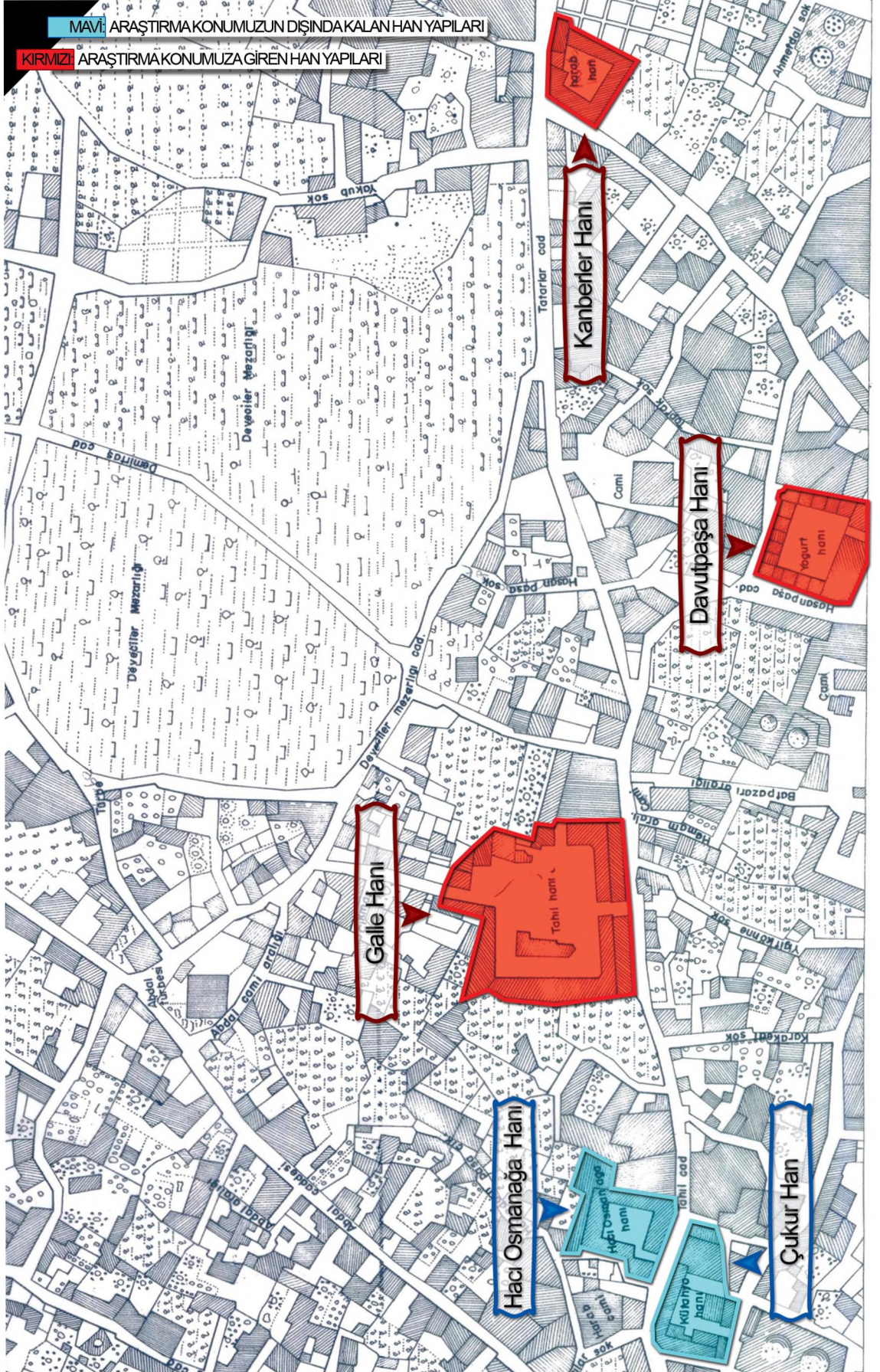
Şekil 66: Davutpaşa Hamamı ve Hanı'nın Genel Görünümü.



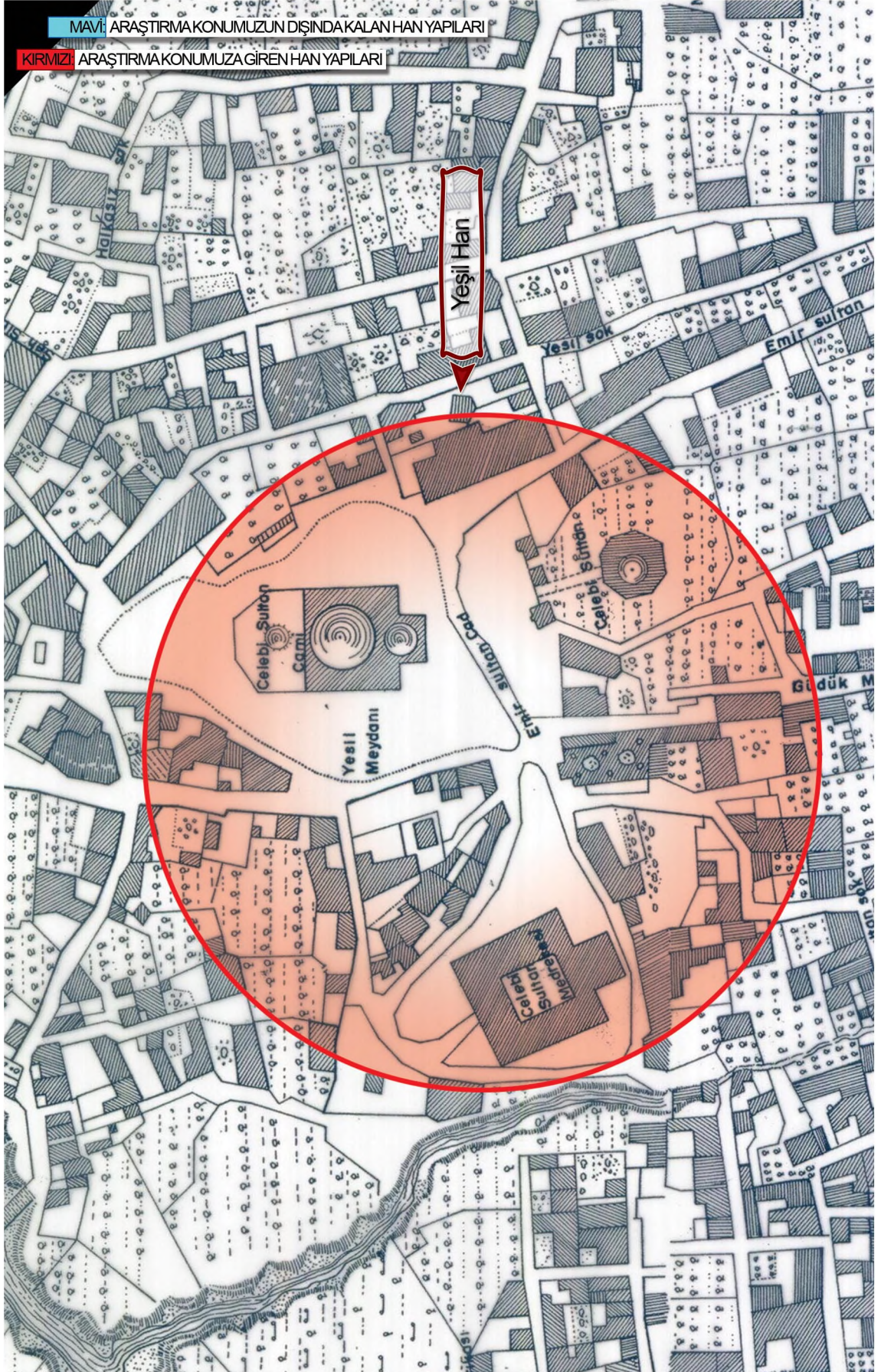
Şekil 67: Günümüzde Davutpaşa Hanı Genel Görünümü.



Suphi Bey Haritası Üzerinde Tahtakale Hanı



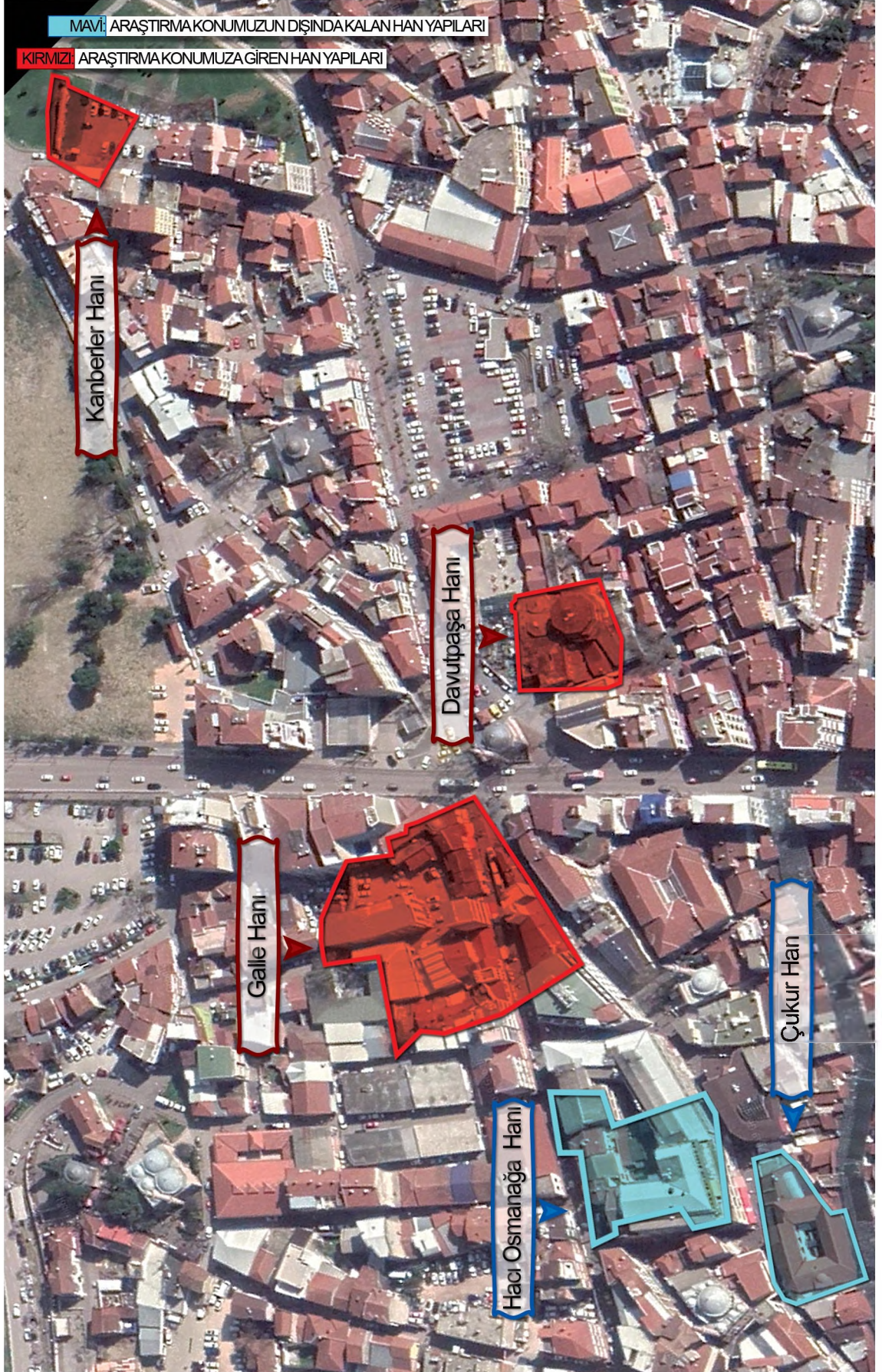
Süpî Bey Haritası'nda Doğu Bölgesi'nde Yer Alan Hanlar



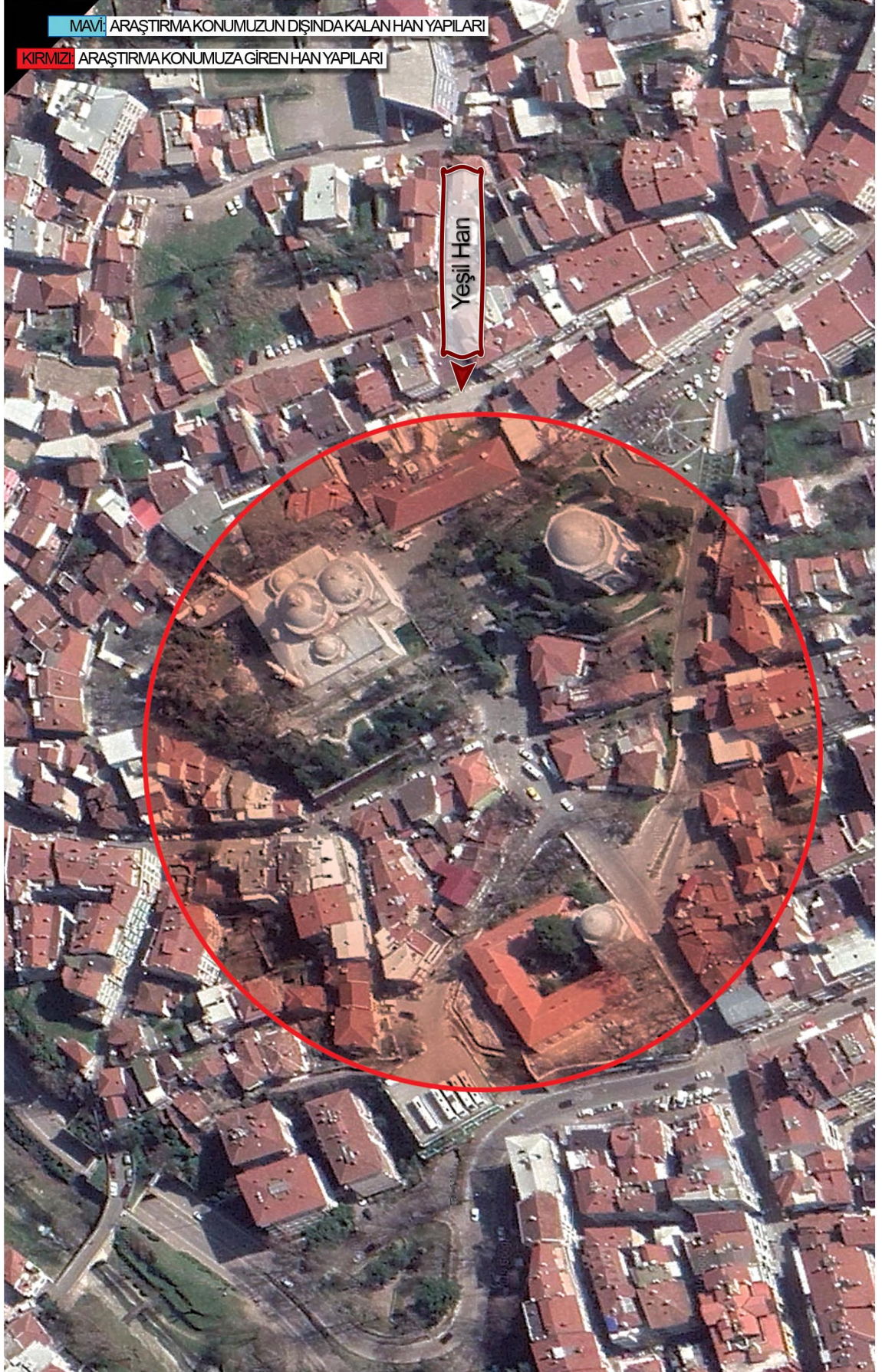
Suphi Bey Haritası'nda Yeşil Bölgesi



Günümüz Hava Fotoğrafi Üzerinde Yer Alan Tahtakale Hanı



Günümüz Hava Fotoğrafi Üzerinde Doğu Bölgesi'nde Yer Alan Hanlar



Günümüz Hava Fotoğrafı Üzerinde Yeşil Bölgesi

EK-2

SIRA	HAN ADI	DİĞER ADLARI	YAPTIRAN	VAKIF	PADİŞAH	BÖLGESİ	YAPILIŞ TARİHİ	YIKILIŞ TARİHİ	DURUMU	ONARIMLAR	MİMARİ BİLGİ
1	Kapan Hanı		I. Murat Hüdavendigâr	I. Murat Hüdavendigâr	I. Murat Hüdavendigâr (1362 - 1389)	Hanlar Bölgesi, Havlucular Çarşısı	14. yy ın ikinci yarısı	Vali Resit Mümtaz Paşa (1903-1906) tarafından yol açılması nedeniyle yıkılmıştır.	Kısmen Ayakta	1511, 1614, 1683, 1749	Dikdörtgen plan, açık avlu,
2	Eski-Yeni Han	Tahıl Hanı	Mahmut Bey	Mahmut Bey (Kapamalı Mekteb'e gelir)	II. Bayezid (1481-1512)	Cumhuriyet Caddesi, Ertuğrul Cami Üstü	1483 (15. yy 2. yarısı)	1855 Depremi	Duvarları Ayakta	1503,1582,1743	Kagir, taş malzeme, ortada şadırvan var
3	Doğangözü Hanı	Doğangöze Han, Başçı İbrahim Hanı	Başçı İbrahim	Başçı İbrahim Vakfiyesi	Fatih Sultan Mehmet (1451-1481)	Hanlar Bölgesi, Havlucular Çarşısı	Yapım Tarihi 1451-1481 Ölümü 1481	1767'de arsaya dönüştürülmüştür.	Kalıntı Yok	1516.1606	Bilgi yok, benzerleri üzerinden yorumlanabilir
4	Büyük Zeytin Hanı	Yok	Bilinmiyor	Yok	Yok	Koza Han Ulucami Arasında	Bilinmiyor	1918 tarihli gazete haberine göre satılmıştır	Yerinde Sayılğan Pasajı Var	Bilinmiyor	Sadece Gabriel, açık avlulu, dikdörtgen
5	Küçük Zeytin Hanı	Yok	Bilinmiyor	Yok	Yok	Koza Han Ulucami Arasında	Bilinmiyor	1918 tarihli gazete haberine göre satılmıştır	Sayılgan Pasajı Yanı	Bilinmiyor	Sadece Gabriel, açık avlulu, dikdörtgen
6	Tahtakale Hanı	Beyazıt Paşa Hanı, Yoğurt Hanı	Bayezid Paşa (ölümü Temmuz 1421)	Bayezid Paşa	Çelebi Mehmet (1403-1421)	Restore Ediliyor	15. yy ın ilk yarısı (ölümü Temmuz 1421)	1855 Depremi	Restore Ediliyor	1520,1571, 1629	Açık Avlulu, almasıık duvar, ortada şadırvan
7	Nalbur Hanı	Şerefiddün Paşa Hanı	II. Murat'ın Komutanı Şerefiddün Paşa	Şerüffiddin Paşa ile Ferruh Kethüda ortak	II. Murat (1421-1451)	Okçular	15. yy (Cami)	1958 yangını	Kalıntı Yok	1766	
8	Bezir Hanı	Vezir Hanı, Lala Şahin Paşa Hanı, Demir Hanı	Lala Şahin Paşa	Lala Şahin Paşa	I. Murat Hüdavendigâr (1362 - 1389)	Tuzpazarı, Fidanhanı'na doğusundan bitişik olduğu	Ölümü 1376	1900 yılında Tuzpazarı yangını	Yapı değişmiş olarak ayakta, kubbeli bir yapı olarak tahıl pazarı işlevinde kullanılıyor	1560,1569, 1623,1627, 1686	40x50 m Fidan Hanı büyüklüğünde
9	Karacabey Hanı	Karacaahmet Hanı, Karaca Paşa Hanı, Kepenek Hanı	Dayı Karacabey	Dayı Karacabey	II. Murat (1421-1451) Fatih Sultan Mehmet (1451-1481)	Pirinç Hanı Doğusu, İvaz Paşa Çarşısı Civarı	Ölümü 1456	1855 Depremi	Kalıntı Yok	1612,1684, 1705	41 odalı, kemerli yapı

10	Hacı İvaz Paşa Hanı	Sandıkçılar Hanı, Tavuk Hanı, Tavuk Pazarı Hanı	İvaz Paşa	İvaz Paşa Vakfı	Çelebi Mehmet (1403-1421)	Pirinç Hanı, Hacı İvaz Paşa Çarşısı Civarı	İvaz Paşa Ölümü 1429	1958 Kapalıçarşı Yangını	Kalıntı Yok	1766	İkişer katlı on dört odadan oluşmaktadır
11	Kanberler Hanı	Tatarlar Hanı	Şehzade Hatun ??? , Çoban Kara Mustafa Paşa	Çoban Kara Mustafa Paşa	Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ile Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566)	Kamberler Mevkii, At Pazarı	Ölümü 1529	19. yy Raif Kaplanoglu	Tek duvar ayakta, Kalıntı Yok	1582,1613, 1619	Bilgi yok, tek duvar kalıntısı var, almasıık duvar 6 hücreli kalıntı mevcut
12	Katır Hanı	Hasan Paşa Hanı, Sarraf Mustafa Çelebi Hanı, Koca Mehmed Ağa Hanı, Yeni İpek Han	Hasan Paşa	5 Muharrem 843/18 Haziran 1439 tarihli bir vakfiyesi vardır	II. Murat (1421-1451)	Koza Han ile Fidan Han Civarında	15. yüzyılın ilk yarısı	19. yüzyılın ikinci yarısına kadar kayıt var	Kalıntı Yok	1514,1630, 1671,1743	
13	Molla Hüsrev Hanı		Molla Hüsrev	Molla Hüsrev	II. Murad (1421-1451) ve Fatih Sultan Mehmet (1451-1481)		1473-1474/1480	16. yy tahmini	Kalıntı Yok		Yok
14	Pâygâh	Ütücüler Hanı, Payigah	İvaz Paşa	İvaz Paşa Vakfı	Çelebi Mehmet (1403-1421)	Geyve Han Bitişiği	İvaz Paşa Ölümü 1429	1960'lara kadar harabe	Kalıntı Yok	1575.1593	Üst kat 40 oda alt kat mahsen, ahır, wc
15	Yeşil Hanı		Çelebi Mehmed	Çelebi Mehmet	Çelebi Mehmet (1403-1421)	Yeşil Cami batısında	15. yüzyılın ilk çeyreği	Bilinmiyor	Kalıntı Yok	1635, 1644, 1685	
16	Kuşbazlar Hanı	Yok	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Karacabey Hanı üstü	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Kalıntı Yok	Yok	Yok
17	Galle Hanı	Yeni Tahıl Pazarı Hanı, Semiz Ali Paşa Hanı,	Semiz Ali Paşa (öl.1565)	Semiz Ali Paşa Vakfı (vakfiye1566)	Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566)	İnönü-Cumhuriyet Caddesi Köşesi	1561-1565	1855 Depremi+1906 Cumhuriyet Caddesi Açılışı	Kısmen Ayakta	1607,1669, 1690,1843	İki katlı, büyük yapı, kesme taş+tuğla-taş dizilimli malzeme
18	Davutpaşa Hanı	Yeni Tahtakale Hanı	Davut Paşa	Ali Paşa ?	II. Bayezid (1481-1512)		1555	Bilinmiyor	Bilinmiyor		5 kapısı var

Araştırmamız Kapsamında Yer Alan Hanları İçeren Liste

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	FIKRET ALKAN
Tez Adı	GUNUMUZE ULAŞMAYAN BURSA HANLARI
Enstitü	SOSYAL BİLİMLER
Anabilim Dalı	SANAT TARİHİ
Tez Türü	YÜKSEK LİSANS
Tez Danışman(lar)ı	DR. ÖGERTİM ÜYESİ DOĞAN YAVAŞ
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 24.06.2019

İmza : Fikret Alkan